

GRONINGER MUSEUM

MAGAZINE FOTOGRAFIE / MODE / ARCHEOLOGIE / GESCHIEDENIS

€2,-

UNZIPPED

Foto: Ewoud Rooks

Geachte lezer,

*You can't always get what you want
 But if you try sometime you find
 You get what you need*

Normaliter is dit de plaats waar ik meestal goedgehumeurd ga vertellen over het programma van het komende half jaar en daarbij de nadruk leg op de diversiteit van onze collectie en presentaties. Maar wat is nu nog normaal? Vele bezoekers, geïnteresseerden, de collega's in het museale veld en de media vragen ons hoe het met het museum gaat. Sluiting, heropening en toepassing van allerlei nieuwe regels voor het bezoek roepen deze vragen op.

Het goede nieuws is dat het Groninger Museum na een periode van sluiting door het publiek weer herontdekt en gewaardeerd wordt. Vele Nederlanders bleven tijdens de vakantieperiode in eigen land en reisden niet naar verre bestemmingen, maar naar het exotische Noorden. Daar heeft het Groninger Museum ook van geprofiteerd en vele nieuwe en nieuwsgierige bezoekers mogen ontvangen.

Maar nu op naar de Rolling Stones! Nog voordat de tentoonstelling *Unzipped* open gaat, brengt deze legendarische band de mensen bij elkaar en winnen wij nieuwe vrienden. Groningen is na het spraakmakende concert van 2 juni 1999 helemaal in de ban van de Stones. Van generatiegenoten van de heren Jagger, Richards, Watts en Wood zoals de gepensioneerde leraar en documentairemaker Nick Landman

tot aan de jonge fotograaf Andy Zuidema. Om nog maar te zwijgen van de vele fans die ons schrijven en kunst en hulp aanbieden, vanuit Colorado Springs in Colorado tot Ezinge in het Westerkwartier.

Ja, uiteraard hebben we ook een moment lang nagedacht of we dit grote project tijdens de coronacrisis wel door zouden laten gaan, maar met de belanghebbenden en medewerkers binnen en buiten het museum kwamen we tot de conclusie: "Juist nu!" Al vele maanden hebben de mensen geen concert en geen festival mee mogen maken en het ziet er naar uit dat dit nog wel even op zich laat wachten. Hier in het museum kunnen we een corona-veilige omgeving bieden, met afstand, eenrichtingsverkeer en goede ventilatie, zodat zij toch nog iets van de magie en de emotie van de rockmuziek en haar uitstraling kunnen beleven.

De logistiek is zeker geen sinecure. Dagelijks moesten we ons aanpassen en improviseren. Er is een nieuw trappenhuis, een andere ingang, het auditorium wordt garderobe, er zijn tijdssloten met beperkt aantal bezoekers en vriendelijke gastvrouwen en gastheren zullen proberen opstoppingen te voorkomen. We hopen en we gaan ervan uit dat we het nodige gedaan hebben. Op het moment dat u dit leest is het hopelijk allemaal goed gegaan. Voor inzet, steun en vertrouwen kan ik de medewerkers, de subsidiegevers, onze begunstigers en het management van de Rolling Stones niet genoeg danken.

Mick Jagger, Arnhem 2017, foto Andy Zuidema

IMPACT VAN THE ROLLING STONES ¹²

46

The Rolling Stones

Sticky Fingers

STONES & SIXTIES

THE ROLLING STONES & KUNST-GESCHIEDENIS

34

ANDY ZUIDEMA 76

EN VERDER

IEDEREEN VOLLEDIG IN DE STONES MODUS
"GRONINGEN TOT ZIENS HÈ"
SYMPATHY FOR THE DEVIL
WILLEM KOLVOORT – THE ROLLING STONES
VRIENDEN VAN HET GRONINGER MUSEUM
GRONINGER MUSEUM SALON

6
58
66
78
84
86

62

WIE HEEFT 'MOVES LIKE JAGGER'?

Muriel Ramuz

IEDEREEN VOLLEDIG IN DE STONES MODUS

PROJECTLEIDER MURIEL RAMUZ, SPIN IN HET WEB

DOOR DORIEN VRIELING BEELD CHRISTOPHER SMITH

De beschimmelde muren van Edith Grove 102, de meubels uit het kleine appartement en de asbak vol sigarettenpeuken die er stond toen Mick Jagger en Keith Richards er bijna vijftig jaar geleden woonden. Vandaag zijn de spullen angekommen in Groningen, in het eerste transport voor de rondreizende tentoonstelling over een van de grootste rockbands ter wereld. “Nu wordt het echt,” zegt projectleider Muriel Ramuz.

Ruim een jaar heeft ze gewerkt aan de voorbereidingen en dan vergeet je in de hectiek van alledag weleens wat het einddoel ook alweer is. Dat je een grote tentoonstelling aan het maken bent. Maar de laatste weken staat iedereen ‘aan’ in het museum, vertelt ze. “Van de afdeling PR tot de technische dienst en de beveiliging, iedereen is volledig in de Stones-modus.”

Kans

Ramuz kwam in augustus 2019 in het museum werken als conservator in opleiding. Haar baan, een aanstelling voor twee jaar, is in het leven geroepen door Stichting Beringer Hazewinkel, het Groninger Museum en de Rijksuniversiteit Groningen. Ze werkte er nog maar net toen museumdirecteur Andreas Blühm haar vroeg om projectleider te worden van *The Rolling Stones - Unzipped*.

Die zag ze niet aankomen. “Toen ik werd aangenomen dacht ik: ik kom hier werken, leer een hoop, en aan het eind van het traject mag ik als kers op de taart aan een tentoonstelling werken. Maar meteen als eerste opdracht? Daar moest ik even over nadenken.” Fan van de Stones was ze niet en popcultuur was niet per se haar expertise, vertelt ze met een lach. Ze studeerde af op ‘pomologische modellen’: wetenschappelijke modellen van fruit, gemaakt van glas en andere materialen. Dat leidde tot haar stage bij het Groninger Museum, bij de tentoonstelling over glaskunstenaar Dale Chihuly. “Daar had ik een hoop van geleerd over hoe je dat doet, een tentoonstelling opzetten. Maar toch, *Unzipped* was heel wat anders. En tegelijk een kans die ik niet kon laten liggen.”

Toen ze ‘ja’ zei, had nog niemand van corona gehoord. Een klein half jaar later, toen een groot deel van de tentoonstelling al voorbereid was, begon de pandemie. “Het lijkt alweer ontzettend lang geleden,” zegt ze. “Door corona heb ik er als het ware een extra baan bij gekregen. Ik grap wel eens tegen mensen dat ik straks op mijn cv kan zetten: ‘Projectleider Rolling Stones - Unzipped in coronatijd’, want die pandemie heeft zoveel impact gehad. Ineens was het de vraag of het allemaal wel door kon gaan, al zijn we altijd vastbesloten gebleven om het te realiseren. We moesten ineens gaan nadenken over tijdsloten, veiligheid, afstand houden.”

Nieuwe indeling

Dat laatste betekende een grote verandering. Om bezoekers voldoende ruimte te kunnen geven, moest de indeling van de tentoonstelling volledig op de schop. De expositie, die eerder in Londen, Tokio en New York stond, moet op iedere locatie worden aangepast aan de beschikbare ruimte. Voor het Groninger Museum had tentoonstellingsarchitect William Russell al een plattegrond gemaakt. Er waren twee verdiepingen voor uitgetrokken, maar die zouden nu niet meer volstaan. Dus werd er een nieuwe indeling gemaakt, in samenwerking met het Groningse bureau TEAM 4 Architecten. Ramuz: "Zij kennen iedere centimeter van het gebouw, want ze zijn al sinds het begin van het museum bij onze tentoonstellingen betrokken. We hebben hun ideeën steeds voorgesteld aan de tentoonstellingsarchitect, dat ging heel soepel." Behalve dat er een extra verdieping gebruikt wordt, is er een heuse extra trap gebouwd. Nu hoeven bezoekers niet over dezelfde trap naar boven en naar beneden te lopen.

Unzipped is de vernieuwde versie van *Exhibitionism*, zoals de tentoonstelling tot voor kort heette. Er zijn enkele nieuwe objecten te zien, en videomateriaal van het legendarische optreden dat The Rolling Stones in het Scheveningse Kurhaus gaven. In grote lijnen is de tentoonstelling gebleven zoals de Amerikaanse gastcurator Ileen Gallagher het samen met de band bedacht heeft, maar het Groninger Museum heeft er ook zijn stempel op kunnen drukken. "Ileen, William en het management stonden open voor onze ideeën," zegt Ramuz. "De grote lichtbak in de vorm van een tong die we op de Museumbrug hebben geplaatst, is een ontwerp van onze grafisch ontwerper Rudo Menge. Dat vonden ze een geweldig idee." Wat de bandleden van nieuwe ontwikkelingen vonden, hoorden ze van het management. "Mick approves," klonk het dan.

Spin in het web

Ramuz' rol was steeds die van spin in het web. Ze moest continu op de hoogte zijn van wie wat aan het doen was, en zorgen dat iedereen dat in grote lijnen van elkaar wist. "Van tevoren vond ik dat het spannendst: hoe houd je overzicht? Maar op de een of andere manier groeide ik in die rol, het ging vanzelf." In de eerste maanden was ze vooral druk bezig met contacten leggen. Ze bezocht de gastcurator en het management van de Rolling Stones in Londen, ontmoette in Amsterdam de Nederlandse zaakwaarnemer van de band. Dat is de fase van de glamourmomenten ("dan zit je aan een vijfgangendiner en word je tijdens een speech genoemd: *Special welcome to the Groninger Museum*").

De latere maanden stonden in het teken van de uitvoering. "De laatste maanden gebeurde er van alles tegelijk. De opbouw begint, maar de uitnodigingen moeten ook verstuurd worden, media besteden aandacht aan de tentoonstelling. De publieke rol was even wennen. Het is gek om je eigen woorden terug te lezen." Als projectleider moet ze ook veel uit handen geven, en vertrouwen op andermans expertise. Die van de technische dienst bijvoorbeeld. "Het aanleggen van een lichtplan en netwerken voor audio en video is voor mij *rocket science*. Er komt veel bij kijken. Gelukkig weet mijn collega Klaas Reitsma, die elektricien is, daar alles van."

Eenrichtingsverkeer, anderhalve meter aanhouden, mondkapjes: hopelijk behoren ze bij een volgende tentoonstelling die Ramuz begeleidt tot het verleden. Maar de ervaring van het opzetten van een tentoonstelling in coronatijd, die zal in elke situatie bruikbaar zijn. "Er komen altijd obstakels op je pad, en ik heb nu geleerd dat je het dan toch nog steeds waar kunt maken met z'n allen."

IMPACT VAN THE ROLLING STONES

THE ROLLING STONES – UNZIPPED
14 NOVEMBER 2020 T/M 28 FEBRUARI 2021

13

DOOR ILEEN GALLAGHER

The Rolling Stones hebben een enorme impact gehad op onze popcultuur. Van muziek tot mode, kunst en ontwerp, van film tot fotografie en podiumregie. Om nog maar te zwijgen over hun logo dat vandaag de dag, 50 jaar later, nog een van de meest herkenbare symbolen ter wereld is. Het logo geeft de essentie van de band perfect weer: brutaal en bijdehand, met stilistische integriteit en met een lange adem. Ze bleven nooit lang in een bepaald tijdsperk hangen, maar stroomden met de cultuur mee. De Stones spelen al bijna zes decennia lang een leidende rol in de tijdgeest en hebben een onuitwisbare indruk achtergelaten via foto's, films en live optredens.

HET EDITH GROVE APPARTEMENT

Het Edith Grove appartement

Vroeg bij het samenstellen van deze tentoonstelling had iemand van het ontwerpteam het briljante idee om een reconstructie te maken van het eerste appartement waarin Keith, Mick, Brian en soms ook Charlie aan het begin van hun carrière als band woonden. Het enige probleem was dat er geen foto's van het interieur beschikbaar waren, alleen de herinneringen van Mick, Keith en Charlie.

Mick: "Edith Grove ligt op een steenworp afstand van waar ik nu woon. Letterlijk. We huurden het huis van een melkboer die om de hoek aan Kings Road woonde, waar nu een stomerij zit. Het is hier nog steeds geen rijke buurt met allemaal flatjes. Wij waren ook niet rijk, het kostte omgerekend naar een hedendaags bedrag £250, en dat was niet zo gek voor Chelsea. Wat we ermee deden was dat wel. Wij hadden de slaapkamer achter in het huis, daar was het

een stuk stiller, en ja, er kwamen heel veel andere mensen over de vloer. Er was maar één gedeelde badkamer en één gedeelde keuken. Dus alle drie de verdiepingen deelden de badkamer en keuken. Ik vond het verschrikkelijk. En dan was ik nog vrij jong en wist ik nog niet hoe ik voor mezelf moest zorgen. De moeder van Keith deed zijn was en kwam het dan brengen als het weer schoon was.

Ik weet nog dat ik mijn kleren in de keuken of badkamer ging strijken. Toen Brian hier kwam wonen had hij geen werk of zo, net zoals Keith, maar ik studeerde. Dus als ik terug kwam van college was het smerig en lagen mensen te pitten op de bank die niemand ooit schoonmaakte. Het stonk verschrikkelijk en mensen kotsten echt overal en er lag vuile vaat en etensresten. En niemand ruimde ooit iets op. Overal lagen chips. Op een dag kwam de huisbaas en hij zei dat het er veel te goor was en hij ons het huis uit zou gooien. Dus zette hij ons eruit, maar hij was eigenlijk heel aardig. Volgens

mij gingen we bij hem langs om te smeken ons weer binnen te laten. Hij had het allemaal schoongemaakt en gaf ons het appartement terug. Toen maakten we er natuurlijk weer een bende van."

Keith: "De keuken, nou, daar kwam je niet. Die was nog erger dan de badkamer. Het was zeg maar, je weet wel, wat vier jonge jongens in korte tijd met een optrekje kunnen doen. We hadden het te druk met leren om blues te spelen, en verder hadden we nergens tijd voor. Er was schimmel. Tegenwoordig zou het onbewoonbaar zijn verklaard, maar onze huisbaas kon het allemaal niks schelen, zolang we de huur maar betaalden. Het was een zwijnenstal."

Charlie: "Het waren luie donders. De keuken was hilarisch omdat Brian van alles kweekte in de melkflessen. Ze ruimden nooit iets op dus stond de wasbak altijd vol en groeide

gastcurator Ileen Gallagher ruimt het Edith Grove appartement op

er allemaal spul in die flessen, zoals penicilline. Het was een experiment."

De City of London heeft de originele bouwtekeningen vervaardigd. Het pand staat er nog en het interieur is gebaseerd op een pastiche van herinneringen van de band zelf, waarna een team van ontwerpers het appartement op authentieke wijze heeft nagebootst. Mick wilde het voor de opening van de oorspronkelijke tentoonstelling zelf zien, maar omdat hij toen helaas in het buitenland was, hebben we hem een virtuele rondleiding gegeven. Hij was diep onder de indruk van de nauwkeurigheid, maar vond wel dat we ondanks de smerige leefgewoontes van de band net even te veel peuken, borden en flesjes bier hadden rondgestrooid. Dus zijn we het appartement even gaan "opruimen". Ik heb als curator fijn werk gehad aan het weghalen van peuken uit de haard.

THE ROLLING STONES – UNZIPPED
14 NOVEMBER 2020 T/M 28 FEBRUARI 2021

THE ROLLING STONES – UNZIPPED
14 NOVEMBER 2020 T/M 28 FEBRUARI 2021

ALBUM ART

Album Art

Tijdens hun carrière hebben de Stones een verfijnde en uitgekookte visuele look ontwikkeld die zowel uniek als cutting edge is en dankbaar gebruik maakt van samenwerking met kunstenaars en ontwerpers. Hun albumhoezen, tourposters, logo's en zelfs hun stage designs werden grootser, gewaagder en brutaler en zochten steeds weer de grens op.

Goats Head Soup, opgenomen op Jamaica in 1972-1973, verscheen in 1973 in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. In september 2020 brachten de Stones *Head Soup 2020* uit met daarop nog nooit uitgebrachte nummers, demo's, outtakes, live-opnames, en meer. Het klassieke album is in zijn voormalige glorie hersteld door middel van een nieuwe stereo-album mix met gebruik van de originele sessie-bestanden.

Drie vooralsnog onbekende nummers zijn toegevoegd aan de box-set en deluxe uitgave van het album. *Criss Cross*, een nummer dat 40 jaar geleden opgenomen is onder de titel *Criss Cross Man*. Op *Scarlet*, uit oktober 1974 dat nog nooit eerder is uitgebracht, horen we Jimmy Page, de legendarische gitarist van Led Zeppelin, met op bas Rick Grech van Blind Faith. *All the Rage*, eerder onder de titel *Have You Seen*

Her Arse, is het derde en laatste nog nooit eerder uitgebrachte nummer op deze heruitgave.

Het ontwerp voor de hoes werd diverse keren veranderd. Eerst letterlijk de foto van een pan geitenkoppensoep, genomen door John Pasche. Vervolgens werd de persiflage van kunstcollectief Hipgnosis gebruikt waarop alle leden van de band als half man half geit afgebeeld stonden. Maar geen van deze afbeeldingen werd goedgekeurd door de studio of de bandleden zelf. Uiteindelijk viel de keus op het concept van David Bailey, geïnspireerd door een afbeelding van Katherine Hepburn in *The African Queen*, waarin de gezichten van de bandleden schuilgingen achter sluiers van chifon in verschillende kleuren. Roze voor Mick Jagger, zwart voor Keith Richards, wit voor Charlie Watts, groen voor Bill Wyman en rood voor Mick Taylor.

Deze foto's van Bailey vormden een belangrijke inspiratiebron voor Stephen Jones, de beroemde hoedenmaker van wiens hand de hoofdbedekkingen van de mannequins in deze tentoonstelling zijn. Tijdens het brainstormen over het vormgeven van deze hoofden kwam hij met het idee om een afdruk van de gezichten van de bandleden op transparante sjaals te maken en die vervolgens over de hoofden van de poppen te draperen, net als op de hoes.

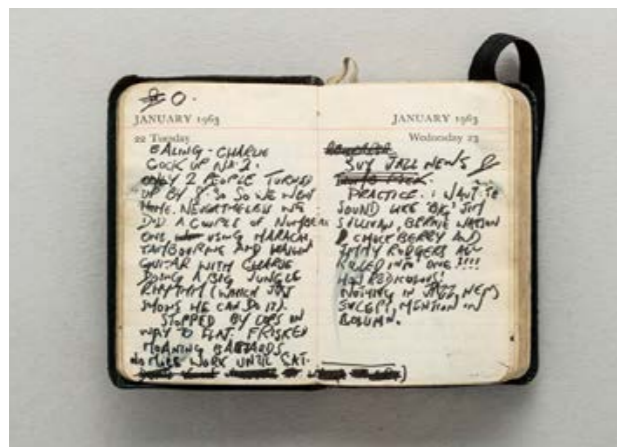
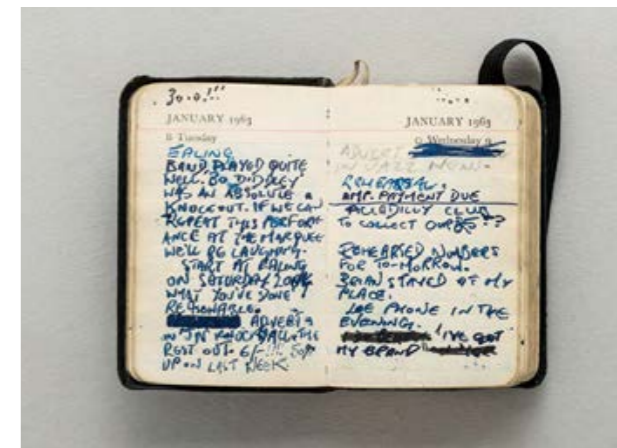
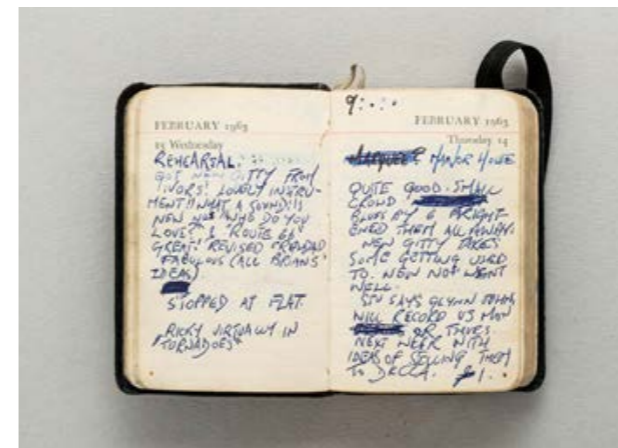
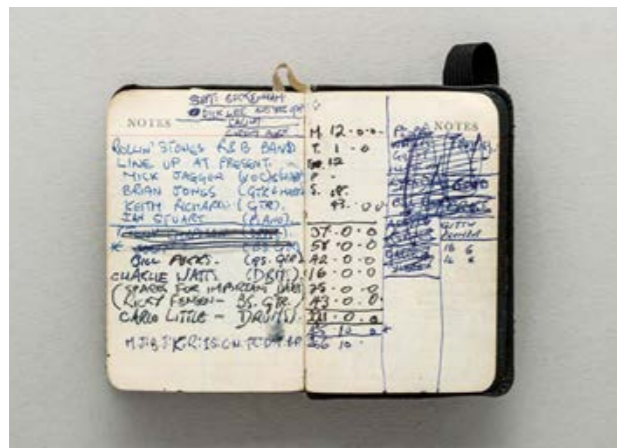

De band heeft met talloze beroemde kunstenaars en fotografen samengewerkt, onder wie Walton Ford, bekend om zijn naturalistische illustraties, die de afbeelding op de hoes van het album *MCMLXII-MMXII* uit 2012 heeft gemaakt.

Mick: "Ik was op zoek naar iets totaal anders voor deze album-hoes. Toen ik een tentoonstelling van Walton en zijn werk bezocht kende ik hem nauwelijks. Dus ontmoette ik hem en zei ik: "Heb je zoiets wel eens eerder gedaan?" Hij zei: "Nee, zoiets heb ik nog nooit gedaan." "Nou," zei ik. "Ik wil een van je gorilla's, en doe maar een tong in zijn mond." Dus verzonnen we de perfecte tong, vind ik. Ik vond het prachtig om met hem samen te werken. Een hele goede ervaring."

DE BEGINJAREN VAN DE BAND

De beginjaren van de band

Het is lastig om de beginjaren van deze band goed weer te geven. Omdat de bandleden in het prille begin nooit hadden kunnen weten dat ze ooit zo beroemd zouden worden, gooiden ze alles weg. Een aantal trouwe verzamelaars konden de gaten opvullen, al komt een van de kroonjuwelen van deze tentoonstelling uit de verzameling van Keith zelf: zijn dagboek dat hij tussen januari 1963 en januari 1964 bijhield. Daarin schrijft hij over oefensessies, optredens, het aantal toeschouwers, of ze het een beetje goed deden en hoeveel geld ze verdienden. Vanwege ruimtegebrek tonen we hier slechts een aantal pagina's, naast een paar reproducties van pagina's waarin interessante informatie over deze vroege jaren naar voren komt.

Op de achterzijde van het dagboek heeft Keith alle bandleden onder elkaar gezet, naast de instrumenten die zij bespelen. Op 13 februari schrijft hij over een oefensessie en op de 14de beschrijft hij een optreden en verkondigt trots dat Glyn Johns, de geluidtechnicus, de bandleden een week later de studio in wil smokkelen om daar een nummer aan de platenmaatschappij Decca Records te kunnen verkopen. Op 22 januari 1963 trad de band op in de Ealing Jazz Club. Er kwamen twee mensen kijken. Op 2 januari 1964 beschreef Keith hoeveel hij met de band in de verschillende clubs verdiende. Op 8 januari 1963 beoordeelt hij het optreden in de Ealing Club.

STIJL

Stijl

Onder stijl valt niet alleen wat de band droeg, maar ook waar ze het droegen en hoe ze op de foto gezet werden. Zo ontstonden momenten die onder een groot publiek weerklank vonden. In de jaren zestig kocht de band kleding in winkels aan Carnaby Street en Kings Road, en dan met name in *Granny Takes a Trip*, een van de eerste “lifestyle”-winkels die de mogelijkheid bood tot kleding kopen, high worden, naar muziek luisteren en kunst bezichtigen. Naarmate de band bekender werd en vaker op de foto werd gezet, vormden de leden steeds frequenter de basis voor nieuwe trends – fans die precies dezelfde kleding wilden dragen. Op de ochtend na de uitzending *Ready Steady Go* van 27 mei 1966, waarin Mick een militair jacket van een grenadier droeg, stond de rij met klanten op zoek naar hetzelfde jasje wel tot om de hoek van de straat.

Tegen het einde van de jaren zestig werkte de steeds beroemder wordende band voor hun tours samen met ontwerpers als Ossie Clark en Giorgio di Sant’Angelo. De band kleeedde zich steeds uitgesprokener en doelgerichter. De groep reisde de wereld over voor optredens en ontmoette zo kunstenaars, ontwerpers en sociale en politieke persoonlijkheden

die zich tot hun muziek aangetrokken voelden en hun rebelse karakter deelden. De band was zowel bewust als onbewust verantwoordelijk voor enkele cruciale momenten in onze culturele geschiedenis, mede door de versmelting van de zogenaamde hoge en lage cultuur en de politiek.

Ahmet Ertegun, toenmalig hoofd van Atlantic Records, betrok de band in de “high society” en gaf uitbundige en decadente feesten waarop mensen als Leonard Bernstein, Andy Warhol, Woody Allen, Tennessee Williams en Oscar de la Renta vaak te gast waren. Tijdens een zo’n feest op het dak van het St. Regis verklaarde Bob Dylan: “It’s all encompassing, it’s the beginning of cosmic consciousness.” (*NY Times* 1972).

In 1990 nodigde president Vaclav Havel de band uit om in Praag het allereerste optreden na de val van het communisme te komen geven. Toneelschrijver Tom Stoppard heeft dat moment vereeuwigd in zijn toneelstuk *Rock and Roll*. Tijdens dit bezoek bezocht de band de Praagse Burcht, op dat moment flink vervallen en zonder buitenlicht. De band bekostigde het vernieuwen van de verlichting en kwam in 1995 terug om deze nieuwe lampen in te wijden met een nieuw optreden in de stad. **G**

Grenadier jasje gedragen door Mick Jagger, c. 1965, gemaakt door M&N Horne Ltd.

PAN F PLUS

PAN F PLUS

PAN F PLUS

PAN F PLUS

PAN F PLUS

PAN F PLUS

"THE ROLLING STONES ROLL IN, SOVIET ARMY ROLLS OUT"

NEW YORK TIMES

PAN F PLUS

PAN F PLUS

PAN F PLUS

THE ROLLING STONES & KUNSTGESCHIEDENIS

DOOR ANDREAS BLÜHM

Flimposter: Somebody Up There Likes Me met Ronnie Wood (Mike Figgis, 2019)

Wat Vincent van Gogh was voor de schilderkunst na hem, dat zijn de Beatles en de Rolling Stones voor de popmuziek: of het je bevalt of niet, hun invloed is niet weg te denken.

Wat hebben de cover van *Goats Head Soup* uit 1973 en *De Vestaalse Maagd* (1724) van Antonio Corradini (1688-1753) met elkaar te maken? Is het enkel de *velata*, de gesluierde vrouw? Of is het de bravoure die het beeld uitstraalt en de bravoure die spreekt uit het vervreemdingseffect van David Bailey's foto? Hoe barok zijn de Rolling Stones eigenlijk? Andreas Blühm ging op onderzoek uit.

Enkele jaren geleden leidde een vriend van mij een paar bezoekers rond door het Kunstmuseum in Bonn. Op een gegeven moment haalde hij een afgetrapte voetbalschoen uit een doos, de modder nog onder de noppen. Hij vertelde: "De schoen ging van hand tot hand, maar niemand had echt zin om het ding aan te pakken." Dat ging een tijdje zo door, totdat hij onthulde dat deze slof gedragen was door Diego Maradona bij de WK-finale voor Argentinië. "Vanaf dat moment werd de haveloze schoen heel, heel voorzichtig doorgegeven, alsof men een rauw ei in handen had." Het leidde uiteindelijk tot een geanimeerde discussie over het aura van het origineel. Vinden we een object pas interessant als we er een bekende naam aan kunnen knopen? Is het niet merkwaardig dat we pas ontzag voor een voorwerp krijgen als we de naam erbij kennen? Wat hebben een schoen van Maradona en een gitaar van Keith Richards gemeen, behalve dan dat fans er hele pelgrimstochten voor ondernemen om er een blik op te werpen?

De sportwereld is tot nog toe amper doorgedrongen tot de 'serieuze' wereld van de kunstmusea. Bij populaire muziek was dat tot zo'n tien, twintig jaar geleden niet veel anders. "Popular music is often not deemed 'legitimate', or worthy

enough, to be featured in a heritage institution (...)", schreven de auteurs van het recent verschenen handboek *Curating Pop: Exhibiting Popular Music in the Museum*. Gelukkig is er, aldus de auteurs, inmiddels heel wat veranderd. Populaire muziek kreeg de status van cultureel erfgoed, en conservatoren vervullen de rol van "cultural agents".¹ Al zal de een of andere purist de wenkbrauwen blijven fronsen, de kunstgeschiedenis heeft zich als vak ontwikkeld tot een wetenschap van beelden. Een discipline die verder kijkt dan naar wat zich binnen de goudgerande schilderijlijst bevindt. Pioniers van de "iconic turn", zoals Aby Warburg (1866-1929), hadden de kunst-historische horizon al heel wat verbreed. In zijn levenswerk, de beeldatlas *Mnemosyne*, putte Warburg uit de antieke kunst en legde de relatie tussen klassieke kunstwerken en moderne propaganda, fotografie en zelfs postzegels bloot. Inmiddels is het verkennen van de wisselwerking tussen moderne inventies en traditionele kunst een serieus onderzoeksgebied.

Verdienen de Rolling Stones, hun schatten, memorabilia en instrumenten, een legitieme plek in de kunstgeschiedenis en daarmee in het museum? Dat de Stones een blijvende invloed hebben op de popcultuur in brede zin staat buiten kijf. De Rolling Stones zijn als grootste, nog actieve rockband onderdeel van een halve eeuw cultuur – een cultuur waar ze zelf een belangrijk stempel op hebben gedrukt.² Als een van de meest succesvolle bands met de meeste dienstjaren, met miljoenen fans over de hele wereld, zijn de Rolling Stones een grote naam – ook voor mensen die er een heel andere muzieksmaak op na houden. Wat Vincent van Gogh was voor de schilderkunst na hem, dat zijn de Beatles en de Rolling Stones voor de popmuziek: of het je bevalt of niet, hun invloed is niet weg te denken.

Platenhoes *Goats Head Soup*, 1973 (foto: David Bailey)

Antonio Corradini, *Vestalin*, Marmor, 1724, Skulpturensammlung, Staatliche Kunstsammlungen Dresden

Dat de popmuziek met al haar randverschijnselen een sterk effect heeft gehad op de beeldcultuur is nog niet zo lang onderwerp van wetenschappelijk onderzoek. En die “randverschijnselen” zijn ook helemaal niet zo perifeer als de naam doet vermoeden: platenhoezen, video’s, kostuums en podiumaankleding hebben zich in het collectieve geheugen genesteld en nemen daar waarschijnlijk een veel grotere plek in dan de duurste namen uit de internationale kunstscene.

Stones en kunst

Hoe kunnen we de link tussen de Rolling Stones en de kunstgeschiedenis nog concreter maken? De Stones zijn een collectief van vier Engelsen. Mick Jagger (1943), Keith Richards (1943), Charlie Watts (1941) en Ronnie Wood (1947). Eigenlijk waren het er zes als we, historisch correct, de jong overleden Brian Jones (1942-1969) en Bill Wyman (1936) meerekenen. Er zijn ontelbaar veel lijnen tussen de groep, de afzonderlijke leden en de kunstscene. Anthony DeCurtis schrijft in de inleiding van onze tentoonstellingscatalogus: “The band has always understood how filmmakers, photographers, visual artists and fashion designers (...) could all make essential contributions to how the group would be perceived (...).”⁴³

De bandleden hadden – en hebben – los van elkaar een sterke band met kunst. Ronnie Wood is zelf actief als schilder,

wat ook duidelijk naar voren komt in de documentaire *Somebody Up There Likes Me* (Mike Figgis, 2019). Op de poster poseert Wood met gitaar en kwasten – niet toevallig op gelijke hoogte. Een van de meest interessante scènes uit de documentaire is de dialoog met Damien Hirst, waar de ster van de kunstwereld en de rockstar filosoferen over de rol van kritiek en roem. Wood bevindt zich als rockmuzikant annex kunstenaar in illustre gezelschap: Bob Dylan (1941), Don Van Vliet (Captain Beefheart, 1941), Paul McCartney (1942), Herman Brood (1946-2001), Udo Lindenberg (1946), Wolfgang Niedecken (BAP, 1951), Kim Gordon (1953), Marilyn Manson (1969) en David Bowie (1947-2016).

Ook Keith Richards schildert en tekent. Mogelijk met iets minder ambitie dan Ronnie Wood, maar hij heeft beslist talent. Richards maakte, zeker door zijn langdurige relatie met Anita Pallenberg (1947-2017), deel uit van een soort kunstscene. “Anita could draw. (...) In New York she’d connected with Andy Warhol, the pop art world and the beat poets”, schrijft Richards in zijn autobiografie.⁴ Verder was zijn relatie met de kunstgeschiedenis vooral fysiek van aard: “Nobody believes that I was looking for a book on anatomy by Leonardo da Vinci. It’s a big book, and the big books are way up on the top shelf. I got a ladder and went up there. (...) And as I touched the shelf, a pin fell out and every fucking volume came down on my face.”⁴⁵

Marilyn Manson, *The Man Who Eats His Fingers*, 2006, aquarel, 76 x 56 cm, Groninger Museum verworven met steun van de BankGiro Loterij

Mark Seliger, *The Rolling Stones*, 2005

Aan het begin van zijn carrière kreeg Charlie Watts ooit de vraag wat hij had willen worden als hij geen muzikant was geworden. Zijn antwoord: designer. Charlie Watts heeft zich ook actief bemoeid met de decors van de band. In 1972 verkaste de band om belastingtechnische redenen naar Zuid-Frankrijk. Daar werd de basis gelegd voor het legendarische album *Exile on Main Street*, maar ook voor een bijzonder soort kunstenaarsvriendschap: “Bill Wyman was up in the hills, near Grasse. He was soon hanging out with Marc Chagall, of all people.”⁶

Mick Jagger was en is als leadzanger niet alleen de stem van de band maar ook de informele woordvoerder en creatief directeur. Er gebeurt niets zonder zijn invloed en zijn toestemming. Hij heeft zelf altijd een scherp oog gehad en volgde de ontwikkeling van nieuwe stijlen en trends kritisch. Dat de lijst met kunstenaars waarmee de Stones hebben samengewerkt leest als een *Who is Who?* van de afgelopen vijftig jaar, heeft zeker ook daarmee te maken: van Andy Warhol (1928-1987), die de beroemde cover voor *Sticky Fingers* maakte in 1971, via Jeff Koons (1955) en Walton Ford (1960), die werden ingehuurd voor de decors. John Pasche (1945) was de maker van de iconische *tong*, die later door Shepard Fairey (1970) werd geactualiseerd. Hal Ashby (1929-1988), Jean-Luc Godard (1930) en Martin Scorsese (1942) maakten documentaires over de band. En alle fotografen van naam en faam hebben foto's gemaakt van de Rolling Stones en de bandleiden. Een paar van de

Peter Paul Rubens, *Zelfportret in een vriendenkring van Mantua*, 1602/1605, olieverf op doek, 77,5 x 101 cm, Wallraf-Richartz-Museum & Fondation Corboud, Keulen

bekendste: Helmut Newton (1920-2004), Robert Frank (1924-2019), David Bailey (1938), Annie Leibovitz (1949) en Anton Corbijn (1955). De lijst met kledingontwerpers is te lang om op te noemen, hier een kleine greep: Ossie Clark (1942-1996), Gianni Versace (1946-1997), Tommy Hilfiger (1951), Jean Paul Gaultier (1952), Marc Jacobs (1963), Hedi Slimane (1968) en last but not least Alexander McQueen (1969-2010).

En dan hebben we het nog niet eens gehad over het feit dat Jagger cum suis op hun beurt ook weer veel kunstenaars van naam inspireerden. Een klein voorbeeld – en ook nog vrij indirect – is te vinden in Aubrey Powells documentaire *Francis Bacon 7 Reece Mews* uit 1999, waar de blik van de camera eventjes blijft rusten op een foto van Mick Jagger, bron van inspiratie voor de grote schilder.

Stones als erfgenamen van de barok

De dialoog tussen muziek en beeldende kunst bestaat waarschijnlijk al vanaf het begin van de beschaving. Binnen de Europese kunst van de moderne tijd waren muziek en kunst ooit zusterdisciplines, verwickeld in een strijd om de gunst van publiek en recensenten. Opera, dans, theater, decor, kleding, autonome schilderkunst, beeldhouw- en prentkunst – ze beïnvloedden elkaar permanent. De interactie en wederzijdse invloed was het grootst en meest vruchtbaar ten tijde van renaissance, barok en rococo, tussen de zestiende en de achttiende

Rembrandt van Rijn, *De staalmeesters*, 1662, olieverf op doek, 191,5 x 279 cm, Rijksmuseum Amsterdam

eeuw. Daarna kwam de periode van Richard Wagner en diens *Gesamtkunstwerk* en later de filmindustrie, die de kunsten samenbracht in grote totaalproducties.⁷

Ik zou hier willen stellen dat barok en rococo een opvallend sterke invloed hebben gehad op beeld en zelfbeeld van de Rolling Stones. Halverwege de jaren zestig keerde het negatieve beeld van barok en rococo ten positieve. Kennelijk waren de mensen uitgekeken op de nuchtere en sobere architectuur en ontwerpen. Decoratie en uitbundigheid waren weer helemaal hot.

Het portret dat Mark Seliger (1959) in 2005 maakte van de karakteristieke trekken van Jagger, Richards, Watts en Wood, vertoont grote gelijkenis met een beroemd groepsportret van niemand minder dan Peter Paul Rubens (1577-1640). Rubens, die in die tijd aan het hof van de Hertog van Mantua werkte, schilderde zichzelf, te midden van vrienden (1602/1605, Wallraf-Richartz-Museum & Fondation Corboud, Keulen). Een directe link is natuurlijk zeer hypothetisch. Nog een poging: Helmut Newtons *Ronnie, Mick, Keith, Bill and Charlie at Pathé Marconi* uit 1978⁸ plaatst de groep in de traditie van Rembrandt van Rijn (1606-1669) *Staalmeesters* uit 1662 (Rijksmuseum Amsterdam). Het is een gewaagde vergelijking, maar de associatie met de lange reeks groepsportretten is onmiskenbaar. Die traditie is in Nederland ontstaan en sinds de Oostenrijkse kunsthistoricus Alois Riegl (1858-1905)

Helmut Newton, *Ronnie, Mick, Keith, Bill and Charlie at Pathé Marconi*, 1978

en diens in 1902 verschenen klassieker *Das holländische Gruppenporträt* een belangrijk onderzoeksthema.

Laten we eens kijken naar de foto die Anton Corbijn in 1995 maakte voor popmagazine *Rolling Stone*.⁹ Het is een foto die herinnert aan *The Draughtsman's Contract* uit 1982, waarin filmmaker Peter Greenaway (1942) op meesterlijke wijze die stijlperiode weet op te roepen. Beroemder is Stanley Kubricks (1928-1999) *Barry Lyndon* uit 1975. In deze film, gemaakt met een enorme liefde voor authentieke details, weet de titelheld, afkomstig uit een bescheiden lers milieu, zich op te werken tot de hoogste kringen van de Britse aristocratie. Beide films documenteren niet alleen de hernieuwde aandacht voor de barok, maar spelen zich ook af in Engeland. Met het levensverhaal van de fictieve Barry Lyndon zijn we al in de achttiende eeuw aanbeland, en komen zo een stukje dichterbij de Stones. Corbijn wijkt in dit portret duidelijk af van zijn gebruikelijke stijl en sluit bewust aan bij de portrettraditie waarbij rijke Engelse families zich in de achttiende eeuw lieten vereeuwigen in een idyllisch landschap, niet ver van hun eigen landgoed. We mogen aannemen dat Corbijns losse formatie van vier heren bewust of onbewust is geïnspireerd door Thomas Gainsborough (1727-1788). Gainsborough, misschien wel de belangrijkste portretist van de gouden eeuw van de Engelse schilderkunst, liet in 1749 het echtpaar *Mr. and Mrs. Andrews* in vergelijkbaar ongedwongen houding plaatsnemen in de natuur, met heuvels als achtergrond (National Gallery, Londen).

Anton Corbijn, *The Rolling Stones*, 1995

Thomas Gainsborough, *Mr. and Mrs. Andrews*, 1749 (detail),
olieverf op doek, 69,8 x 119,4 cm, National Gallery, Londen

In zekere zin zou je van alle bandfoto's kunnen zeggen dat ze tot het genre van de *conversation piece* behoren, maar er zijn nog meer associaties met de beeldtaal die we kennen uit barok en rococo. Het meest eenvoudig is dat te bewijzen aan de hand van de kledingstijl. Een ander beroemd schilderij van Thomas Gainsborough is *Blue Boy*, uit 1770 (The Huntington, San Marino, Californië). Van de exuberante extravagantie van de hoogbarok is weliswaar niet veel meer over, maar voor twintigste-eeuwse ogen is de kleding van de jongen op het schilderij rijkelijk bijzonder en zeker onalledaags. In de jaren 1960 en 1970 werd mannenkleding steeds minder uniform. De voorheen als geaffecteerd en onmannelijk beschouwde kleding van de achttiende eeuw beleefde een revival, die ook als *peacock revolution* de geschiedenis inging. "Flamboyant elements as embroidery and vividly painted shirts became acceptable parts of the everyday male dress code – in London at least.", aldus de website van het toonaangevende designmuseum, het Victoria & Albert Museum.¹⁰ En voor die mode "everyday dress code" kon worden, waren er natuurlijk

trendsetters uit de popmuziek nodig. Mick Jagger droeg op het podium in Hyde Park voor een publiek van 500.000 man op 5 juli 1969 een opvallend wit shirt in een stijl die het midden hield tussen rococo en romantiek. De Stones waren niet de enige. Ook de Beatles (*Sgt. Pepper*) en natuurlijk, zij het iets later, David Bowie (1947-2016) en andere glam-rock-artiesten zetten de toon in modetrends.

Een van de hoofdrolspelers van de peacock revolution was Michael Fish (1940). Fish was de man achter het Hyde Park-pak. In 1966 opende hij zijn zaak, *Mr Fish*, aan de Clifford Street in Londen, waar de Rolling Stones veel en graag kleding kochten. Andere belangrijke ontwerpers die zich lieten inspireren door de mode van de rococo en opdrachten kregen van de Stones waren Hedi Slimane (1968), Alexander McQueen (1969-2010) en L'Wren Scott (1964-2014).¹¹ Uiteraard werden die uitstapjes naar de modewereld nauwgezet gevolgd door fans en critici. Kritiek was er ook, soms zelfs uit eigen intieme kring: "He (Mick Jagger) watched

Mick Jagger in Hyde Park op 5 juli 1969 (onbekende foto)

what David Bowie was doing and wanted to do it. Bowie was a major, major attraction. Somebody had taken Mick on in the costume and bizarreness department. But the fact is, Mick could deliver ten times more than Bowie in just a T-shirt and a pair of jeans, singing, I'm a Man."¹²

Podia

De podiumacts van bands werden steeds spectaculairder, pompeuzer en daarmee ook barokker. De barok was de tijd van de podiummachinerieën met special effects – sommige zo speciaal dat ze nog steeds imponeren. Logischerwijs is er van die theatermachinerie niet veel meer overgebleven, behalve in Drottningholm bij Stockholm (1764-66) en het kasteel in Český Krumlov in Tsjechië. Het theater daar werd gebouwd in de periode 1680-1682 en onderging een ingrijpende verbouwing van 1765-66 onder leiding van Johann Adam zu Schwarzenberg, waarbij nieuwe theatertechniek werd geïnstalleerd.¹³ Er waren 35 mensen nodig om de bewegende delen van de installatie te bedienen.

Thomas Gainsborough, *Blue Boy*, 1770,
olieverf op doek, 178 x 112 cm, The Huntington, San Marino, Californië/VS

Een van de hoogtepunten in deze trend, die vrij rechtstreeks putte uit de barokke theatertechniek en stijlelementen uit de barok, was het podium van *Bridges to Babylon*. Die tour startte in 1997 en kwam op 2 juni 1999 naar Groningen. Verantwoordelijke ontwerper was Mark Fisher (1947-2013), die voor de uitvoering ook medewerkers van andere ontwerpers binnenhaalde: "Designed as an eclectic collection of the 7 deadly sins, the stage was adorned by a large breasted gilded woman seductively looking over the band before they took a ride on the telescoping bridge over the audience to be connected with the B-Stage and the audience that is usually far removed from the proximity of the live action of a stadium tour", zo luidt de beschrijving op de website van Mark Fishers bedrijf Stufish, dat ook zonder *founding father* actief bleef in de branche en nog steeds met veel succes de meest duizelingwekkende creaties voor grote podia bouwt.¹⁴ Mark Fisher: "Most architects design a building and then leave it. We take a barren jock-style stadium and transform it into a fantasy environment..."¹⁵

Bridges to Babylon stage, Groningen, 2 juni 1999

“Most architects design a building and then leave it. We take a barren jock-style stadium and transform it into a fantasy environment...”

Mick Jagger stuurde designer Stefan Sagmeister (1962), een Oostenrijker die in de Verenigde Staten werkt en veel voor de Stones en andere beroemde rockstars heeft gemaakt, hoogstpersoonlijk naar het British Museum om de Babylonische/Assyrische collectie te bestuderen. De twee enorme, lichtmastdragende figuren links en rechts van het podium lijken echter nog het meest op geëxalteerde rococo-beeldjes van het soort dat Franz Anton Bustelli (1723-1763) maakte van commedia dell'arte spelers voor porseleinmanufactuur Nymphenburg (1754-1763).

De link met de barok is niet alleen een vormkwestie, maar geeft ook blijk van een geestverwantschap met een tijd waarin de identiteit van de mens onderwerp van bespiegeling werd en ook de waarde van de *outsider* werd ontdekt en

veelvuldig bezongen. In beeld- en dichtkunst kwam het nieuwe levensgevoel op allerlei manieren tot uitdrukking. De Verlichting mondde uit in rebellie tegen de gevestigde orde. Kleding werd een middel om je politieke overtuiging uit te dragen. Emancipatie en individualisme hebben deze historische periode mede bepaald. In die zin zijn Mick Jagger, Keith Richards, Charlie Watts en Ronnie Wood erfgenamen van de Verlichting. Met hun rebelse houding, hun verzet tegen het establishment, hebben ze een hele generatie het hoofd op hol gebracht en gemobiliseerd. Ook musea zijn kinderen van de Verlichting. Ze zijn hoeders en spiegel van het culturele erfgoed – toen en nu. Daarom is het museum een volkomen logische plek voor de Rolling Stones. [G](#)

Met dank aan Vitória Nobrega

Twee lichtmastdragende figuren Bridges to Babylon stage

Franz Anton Bustelli, *Karakters uit de Commedia dell'Arte*, 1754-1763, porselein, Manufaktur Nymphenburg,

- 1 Sarah Baker, Lauren Istvandy en Raphaël Nowak, *Curating Pop: Exhibiting Popular Music in the Museum*, New York et al., Bloomsbury Academic 2019, p. 2-3. Zie recent ook de zeer informatieve catalogus van Max Dax en Dirck Luckow (red.), *HYPER: A Journey into Art and Music*, tent.cat. Hamburg: Deichtorhallen 2019. Een andere belangrijke tentoonstellingscatalogus is Dominic Molon et al., *Sympathy for the Devil: Art and Rock and Roll Since 1967*, tent.cat. Chicago: Museum of Contemporary Art, 2007-08, waarbij opvalt dat de tentoonstelling de naam draagt van een song van de Rolling Stones.
- 2 Naast de Beatles en Duke Ellington zijn zij de enige popmuzikanten die een eigen *Cambridge Companion* kregen: "The Rolling Stones are one of the most influential, prolific, and enduring rock and roll bands in the history of music." Victor Coelho en John Covach (red.), *The Cambridge Companion to The Rolling Stones*, Cambridge University Press 2019, p. 1.
- 3 *The Rolling Stones: Unzipped*, tent.cat. Groningen: Groninger Museum 2020, p. 7.
- 4 Keith Richards, *Life*, with James Fox, Londen: Weidenfeld & Nicolson 2010, p. 220
- 5 Richards, p. 586
- 6 Richards, p. 328
- 7 Zie met name Philippe Junod, *Counterpoints. Dialogues Between Music and the Visual Arts*, Londen: Reaktion Books 2017, originele Franse editie 2006.
- 8 *Unzipped*, p. 26
- 9 *Unzipped*, p. 6
- 10 <https://www.vam.ac.uk/articles/the-peacock-revolution-1960s-menswear>, geraadpleegd op 14 juli 2020. Zie ook Daniel Delis Hill, *Peacock Revolution: American Masculine Identity and Dress in the Sixties and Seventies*, Londen: Bloomsbury Visual Arts, 2018.
- 11 Zie ook tent.cat. *Unzipped*, pp. 137-138
- 12 Richards, p. 510
- 13 Een ver familielid van deze hoogadelijke Boheemse familie, Tjalling thoe Schwarzenberg en Hohenlansberg, is de Groningse architect van onze tentoonstelling!
- 14 <http://www.stufish.com/project/bridges-to-babylon>. Zie ook https://en.m.wikipedia.org/wiki/Bridges_to_Babylon_Tour
- 15 *Unzipped*, p. 29

F.I.J.I ISLANDS
BEKANA
213-029-3377

BACKLINE

CHARLIE WATTS

BACKLINE
ROLLING STONES
FRAGILE

TOP FRONT

FRAGILE

STONES & SIXTIES

DOOR STEVEN KOLSTEREN

Men zegt dat je muzikale smaak voor een groot deel wordt gevormd door de muziek uit je pubertijd. Ik vind dat je veel kunt bijleren en bij blijven leren, dat is natuurlijk ook mijn vak als educator, maar er zit een kern van waarheid in. Het is een gelukkig toeval dat de explosie van de popmuziek in de jaren zestig samenviel met mijn tienerjaren. The Rolling Stones zijn daar een belangrijk deel van. Hun rustiger nummers vond ik in muzikaal opzicht boeiender dan de stampers. Bijvoorbeeld *Tell me* (1964), de eerste door Jagger en Richards zelf geschreven single. Ik heb nooit iemand zo blij zien worden als een toewachter in Frankrijk, toen we met geopend autoraam voorbij het hete hokje reden. *Tell me* stond, vanwege het rijden, op extra volume en de man begon met een grote grijns mee te bewegen op de swingende klanken. De kracht van muziek in de sixties.

Aftermath

Een van de allereerste vinyl LP's die ik kocht is *Aftermath* (1966). Dit album geldt als belangrijk, omdat alle composities van Jagger en Richards waren. Hoewel de basis de blues is, wordt er op de plaat volop geëxperimenteerd met muziek-instrumenten door wonderkind Brian Jones die toen nog leefde. Hij bespeelt de sitar en de Japanse koto, bijvoorbeeld, en in nummers als *I am waiting* en *Lady Jane* de Appalachian dulcimer. Waar werden Jagger en Richards door geïnspireerd bij het schrijven van hun songs? Zelf doen ze daar soms vaag over, of veinzen dat ze het niet meer precies weten. Ze waren halverwege de jaren zestig nog erg jong, maar al wel snel beroemd en dan komen onvermijdelijk drugs en

vrouwen om de hoek kijken. Aan de ballads ligt vaak een persoonlijk en emotioneel verhaal ten grondslag. Veel van de allerbeste songs komen voort uit verlangen, verliefdheid en verlatingswraak.

En Jagger hield ook wel van dubbele bodems. Neem de song *Lady Jane*. Hoewel er gezegd wordt dat de inspiratie kwam van Jane Ormsby Gore, die trouwde met een boetiekeigenaar waar de Stones veel kwamen, gaat het waarschijnlijk niet over een echte vrouw. *Lady Jane* schijnt te verwijzen naar het vrouwelijk geslachtsdeel, iets wat Jagger gelezen had in de schandaalroman *Lady Chatterley's lover* van D.H. Lawrence. Op de Europese persingen van de langspeelplaten stonden meestal geen singles, die werd je geacht los te kopen, maar op *Aftermath* stond wel een song die een hit werd: *Mother's little helper*. Het gaat over een huisvrouw die een saai bestaan heeft en die zich laat gaan op de pilletjes die haar voorgeschreven zijn door de huisarts. De platenmaatschappij had blijkbaar nog niet in de gaten dat het stiekem over drugs ging. Een andere song is *Out of time*, waarmee Chris Farlowe een hit had. Farlowe had dezelfde manager als de Stones, Andrew Loog Oldham, en nam maar liefst vijf covers van hen op die werden uitgebracht als single. In *Out of Time* wordt de vriendin afgeschilderd als passé - de titel zegt genoeg. Het ligt voor de hand dat de song gaat over Jagger's eerste vriendin, model Chrissie Shrimpton, die graag met hem wilde trouwen en zelfs al van haar vader een huis gekregen had, waarop Mick haar liet zitten voor Marianne Faithfull. Chrissie wierp zich wanhopig, na een zelfmoordpoging, in de armen van Steve Marriott, de zanger van Small Faces. Deze was ook bevriend met de Stones.

Andy Warhol (concept), hoes *Sticky Fingers*, 1971

Het allermooiste nummer over Mick en Marianne is *Sister Morphine* (1969), geschreven door Faithfull op een melodie die Jagger neuriede toen hij haar opzocht in het ziekenhuis waar ze lag af te kicken.

Op *Aftermath* staat ook de song *Under my thumb* die de Stones altijd live gebracht hebben. Eén optreden is berucht geworden in de muziekgeschiedenis omdat het feitelijk het einde inluidde van het 'peace & love' flower power tijdperk: een festival in Altamont in 1969 waar Hells Angels waren ingehuurd als bewaking. Dat liep verkeerd af want één van hen stak een fan dood voor het podium, terwijl de Stones *Under my thumb* speelden. Het is vastgelegd in de concertfilm *Gimme shelter* (1970). De meest opmerkelijke song van *Aftermath* was de laatste track van de eerste kant. Ik herinner me dat ik een overbuurvriendje stomverbaasd deed staan toen ik hem *Going home* liet horen, een elf minuten lang durende blues. "Maar het is steeds hetzelfde", riep hij pesterig uit. "Nee, je kunt niet goed luisteren!" In de Amerikaanse persing was nog een hit toegevoegd. *Paint it black* werd oorspronkelijk uitgebracht als *Paint it, black* - de komma was een vergissing van de platenmaatschappij Decca. Het was één van de eerste pophits met een sitar. Bij het inmiddels in Groningen beroemde concert in het Stadspark in 1999, waar ik om achteraf onbegrijpelijke redenen niet bij was, kon ik thuis, kilometers verderop, duidelijk die song horen, gedragen op de wind. Verder herinner ik me dat een collega marketing van het museum probeerde de Stones naar het Groninger Museum te lokken, omdat "beide wereldberoemd en schokkend" zijn, maar kreeg tot zijn verbazing geen antwoord op zijn fax "aan de heer Jager". Hij weet dat aan de spelfout.

Met vuur spelen

Als je in 1965 een bepaald liedje wilde horen, kon je op goed geluk naar de radio luisteren of de single gaan kopen. Dan kreeg je ook nog een song op de achterkant er bij. Toen ik de hit *The last time* (een break up song) wilde aanschaffen kwam ik een EP tegen, met vier liedjes, waaronder *Heart of stone* en *Play with fire*. Geen ruige stamper of blues, maar een wat breekbaar gezongen liedje. Mick Jagger en Keith Richards speelden het naar verluidt samen in, toen de andere Stones al elders waren, met als begeleiders producer Phil Spector en Jack Nitzsche. Eigenlijk is het een aanklacht van Jagger tegen een dame met glitters en edelstenen uit de hogere klasse die hem aan het lijntje hield. Mick Jagger was er jaren later nog heel tevreden over. In hetzelfde jaar, 1965, stond in de hitparade nog een ander gevoelig nummer van Jagger en Richards: *As tears go by*. Het gaat over een vrouw die terugkijkt op haar leven, een ongewone keuze voor de jonge 'rock and roll' songschrijvers. De zangeres is Marianne Faithfull. Zij was in de jaren zestig heel close met de band; je zou haar zelfs de vrouwelijke Rolling Stone kunnen noemen. Zelf namen de Stones *As tears go by* een jaar later op.

De toen achttienjarige Marianne werd op een feestje van de Rolling Stones ontdekt door hun eveneens piepjonge manager Andrew Loog Oldham en al gauw verkeerde ze in de 'inner circle'. Naar eigen zeggen probeerde ze drie Stones uit en bleef hangen bij Mick Jagger. De komende jaren waren niet de fraaiste met veel drugs en verslavingen, maar artistiek leverde

het wel mooie liedjes op. Voor de relatie met Jagger was ze getrouwd met de kunstenaar John Dunbar, de zoon van een filmregisseur. Dunbar was vooral actief met zijn Indica galerie, waar hij het werk van Yoko Ono bracht en haar kennis liet maken met John Lennon.

De breuk met Jagger rond 1970 leidde weer tot ontroerende songs. Neem Stones klassiekers als *You can't always get what you want* (1969) en *Wild Horses* (1971). *Wild Horses* werd door Richards geschreven, maar Jagger maakte er een compleet nieuwe tekst bij naar aanleiding van Marianne. De song werd eerst een hit van de Flying Burrito Brothers, pas daarna brachten de Stones het uit. De Flying Burrito Brothers waren opgericht door Gram Parsons die dik bevriend was met Keith Richards. Het allermooiste nummer over Mick en Marianne is *Sister Morphine* (1969), geschreven door Faithfull op een melodie die Jagger neuriede toen hij haar opzocht in het ziekenhuis waar ze lag af te kicken. Zelf bracht ze het niet uit maar de Stones later wel (op *Sticky Fingers* in 1971). Het begint dus met Jagers *As tears go by* dat eerst door Faithfull tot hit gemaakt werd en eindigt met *Sister Morphine* waarbij het omgekeerde geldt. Een mooie samenvatting van een roerige levensfase.

De meisjes

Na het enorme hitsucces van *Satisfaction* (1965) werd reikhalzend uitgezien naar de volgende singles – langspeelplaten kwamen meestal pas daarna – die ik trouw ging aanschaffen.

De titels werden wel vreemder, wat goed was voor mijn Engels. *Get off of my cloud* en *19th nervous breakdown...* En wat te denken van *Have you seen your mother baby, standing in the shadow?* Op de achterzijde van de hoes waren de Stones gekleed als dragqueens. Later kwam ik er achter dat er zelfs een muziekvideo bij de song gemaakt is, dat was in die tijd nog niet gebruikelijk. Na *Aftermath* was de volgende langspeelplaat *Between the buttons* (1967). De hoesfoto is van Gered Mankowitz, die destijds de huisfotograaf was van de Stones en ook de hoes voor de LP *Out of our heads* had geschoten. Hij smeerde vaseline op zijn lens, zodat de heren in de vroege ochtend na een nacht doorwerken er wazig uitzagen (between the buttons betekent zoiets als onduidelijk, onbeslist). Mankowitz maakte later exposities en catalogi van zijn fotowerk voor de Stones en Jimi Hendrix en verkoopt nog steeds afdrucken. Op de Amerikaanse persing stond de dubbele hitsingle *Let's spend the night together* en *Ruby Tuesday*. Een mooi duo. *Let's spend the night together* mocht in de Verenigde Staten alleen *Let's spend some time together* heten. *Ruby Tuesday* werd in Amerika het meest gedraaid op radiostations en daarom werd het dus een dubbele hit. De song is geschreven door Keith Richards en gaat misschien over zijn vriendin uit het midden van de jaren zestig, Linda Keith. Een fotomodel en nogal vrijgevochten type, die Keith had laten zitten voor Brian Jones en Jimi Hendrix en in een duister drugscircuit terecht kwam, waaruit hij haar tevergeefs probeerde terug te halen. Na Linda richtte hij zijn pijlen op actrice Anita Pallenberg, die ook een relatie had met Brian Jones.

Heart of Stone EP, 1964

platenhoes *Between the buttons*, 1967 (foto Gered Mankowitz)

Michael Cooper, foto voor platenhoes *Their satanic majesties request*, 1967

Flower power

She's a rainbow uit 1967 ademt de tijdsgeest van de flower power. Het vrolijke piano intro van Nicky Hopkins en de violen, georchestreerd door John Paul Jones (later bij Led Zeppelin) met de mellotron van Brian Jones, vertolken de sfeer van het liedje heel goed. De song gaat over een meisje dat letterlijk in wisselende kleuren verschijnt, eigenlijk een mooi hippie liefdesliedje, waarvan de frase "she comes in colours" overgenomen is van de gelijknamige song van Love, die een jaar daarvoor verschenen was op hun plaat *Da Capo*. De Stones waren maar heel kort flower power, met de single *She's a rainbow* en het psychedelisch zweverige *20.000 light years from home*, van de plaat *Their satanic majestic request*, die in diverse opzichten een antwoord was op *Sgt. Pepper's Lonely Heart Club Band* van de Beatles (en *Pet sounds* van de Beach Boys). De hoes had een foto van Michael Cooper met diverse lagen, waardoor de Stones als een soort ruimtetovenaars konden bewegen. Toen ik de LP kocht, kon de hoes met die foto pas later geleverd worden vanwege technische moeilijkheden en op latere edities is de kostbare print vervangen door een gewone afdruk. Het meest flower power waren de Stones in de single *We love you* en *Dandelion*, songs die niet op deze plaat staan. *We love you* was geschreven voor de trouwe fans toen de band een rechtszaak aan hun broek kreeg voor drugsbezit. De song begint met het geluid van dichtklappende gevangenisdeuren en de muziekvideo toont een bizarre rechtszaal met rollen voor John Lennon en Marianne Faithfull. Lennon en McCartney zongen op beide songs in de achtergrondkoortjes, een wederdienst nadat Jagger en Richards hadden meegezongen op *All you need is love*.

Keith Richards noemde in 1972 een van zijn dochters Dandelion Angela. Haar moeder is Anita Pallenberg. Dandelion werd grootgebracht door Keiths moeder, haar oma dus, omdat Anita te zwaar verslaafd was om voor het kind te zorgen. In haar naam is nóg een referentie naar een Stones song, het door Richards geschreven *Angie*, een grote hit uit 1973. Angie wordt ook wel in verband gebracht met de toenmalige echtgenote van David Bowie.

De duivel ontbinden

Vanaf 1968-1969 richtten de Stones zich meer op hun oorspronkelijke inspiratie, de blues en vroege Amerikaanse rock & roll. Ze verwerkten die tot opzwevende rocksongs als *Jumping Jack Flash* en *Street fighting man* en kwamen met *Beggars Banquet*. Een song steekt boven alles uit: *Sympathy for the devil*. In de documentaire *One plus one* van Jean-Luc Godard (1968) is te zien hoe via talloze probeersels in de studio het karakteristieke wooh wooh en dwingende ritme ontstaat. Anita Pallenberg suggereerde dat Jagger's terloopse uitspraak Who? Who? werd opgenomen als het sinistere wooh-wooh koortje. Jagger schreef de song met als inspiratie de negentiende eeuwse Franse dichter Baudelaire en een Russische roman van Michail Bulgakow die Marianne Faithfull (die meezingt in het achtergrondkoortje) hem had gegeven. Met rebels genoeg zingt Jagger in de persoon van de duivel over diens rol bij de veroordeling van Jezus, de moord op de Russische tsaar in 1918 en de Tweede Wereldoorlog. Tijdens de filmopnames van Godard in de Olympic studio in Londen viel een van diens lampen om bij het spelen

van *Sympathy for the devil* en daardoor werd er een brand veroorzaakt in de studio. Dat liet de filmmaker wijselijk in zijn film. De gitaar die Keith beschilderde tijdens de opnamesessies is te zien in de huidige tentoonstelling. In 2001 traden Anita en Marianne, die altijd bevriend zijn gebleven, samen op als God en de duivel in aflevering vier van het vierde seizoen van de satirische Britse tv serie *Absolutely Fabulous*. Raad eens wie de Duivel was.

Toen ik in 1981 bij het Groninger Museum kwam werken viel de naam Rolling Stones nauwelijks. Ik weet niet of bij de tentoonstelling *Pophoes & Symboliek* in 1982 platenhoes van hen te zien waren. *Sticky Fingers* (1971) met de hoes van Andy Warhol, de spijkerbroek met rits die je open kunt doen, past heel goed in de categorie rood/wit/zwart bijvoorbeeld, maar staat niet in de catalogus. Evenmin als de hoes die Warhol ontwierp voor *Love you live* (1977). En dat terwijl directeur Frans Haks een uitgesproken fan was van Warhol (niet van de Rolling Stones). Haks hoorde ik iets later de naam van Mick Jagger noemen, maar dat was omdat hij een schilderij bezat van de Italiaanse schilder Carlo Maria Mariani voor wie Haks in de jaren tachtig ineens veel belangstelling had. Graag had hij een tentoonstelling gemaakt, maar hoe krijg je iets uit de collectie van Mick Jagger? Niemand kon toen vermoeden dat er in 2020 een heuse Rolling Stones tentoonstelling in het Groninger Museum zou zijn. Was *Pophoes & Symboliek* een van de eerste exposities waar ik bij betrokken was, die van de Stones is een van de laatste. **G**

Met rebels
genoegen
zingt Jagger
in de per-
soon van de
duivel over
diens rol
bij de ver-
oordeling
van Jezus,
de moord
op de Rus-
sische tsaar
in 1918 en
de Tweede
Wereld-
oorlog.

THIS IS WHAT THEY LIVE TO DO

PRODUCER CHRIS KIMSEY OVER SAMENWERKEN MET THE ROLLING STONES

DOOR STEVEN KOLSTEREN

Peter Corriston, Hubert Kretschmar, platenhoes *Some Girls*, 1978

De Olympic Sound Studios in Londen is een van de beroemdste plekken voor het opnemen van platen. Het was gebouwd als theater in 1906, werd in de jaren vijftig even gebruikt voor televisie en vanaf 1965 was het een onafhankelijke platenstudio, waar talloze Britse rockacts hun opnames lieten maken. Tegenwoordig is het een bioscoopcomplex, maar de oude glorie is er nog steeds. Plus engineer en producer Chris Kimsey, die er in 1967 naar binnen stapte omdat hij een leuk baantje zocht. Hij werd van hulpje tot een van de meest gerenommeerde producers aldaar. Het resulteerde in een lange lijst van muzikale sessies, waaronder ook met de Rolling Stones.

In maart 2020 maakte ik een afspraak met hem en natuurlijk wou hij dat deze plaatsvond in de Olympic Studios, waar hij nog een bijzondere status geniet. Dat bleek al snel een bizarre route. Ik boekte een ticket met FlyBe vanaf Groningen Airport Eelde, maar de dag erna was de maatschappij failliet. Ik boekte opnieuw voor eind maart, met Easyjet dit keer, maar daar stak de covid-pandemie een stokje voor. Ik verschoof de data, eerst naar juni, maar toen sloot de grens van het Verenigd Koninkrijk, tenzij je in quarantaine ging. Half juli werd dit opgeheven en boekte ik weer voor begin september. Opeens cancelde Easyjet alle vluchten. Gelukkig was er KLM. Helaas, eind augustus gooide Engeland opnieuw de grenzen dicht met 14 dagen zinloze zelfquarantaine.

Die Olympic Studios zie ik voorlopig nog niet van binnen, maar gelukkig kan ik Chris wel via een videoverbinding spreken. Wel met enige verschuivingen in tijd omdat hij onverwacht moest werken en in het verkeer vast kwam te zitten. Hij vindt het ook bizarre tijden. Het verlies van al die gecancelde tickets voor vliegreizen en accommodaties weegt

gelukkig op tegen de vriendelijkheid en de boeiende verhalen van de producer.

Op tienjarige leeftijd begon Chris voor het eerst te spelen met een bandrecorder. In het begin van de jaren zestig was dat een van de weinige manieren om muziek op te nemen en ermee te experimenteren. Van zijn ouders kreeg hij filmmuziek en musicals, geen rock & roll. Op de middelbare school stond hij al snel bekend als de 'sound guy', en mocht hij geluidsoptnames maken en effecten toevoegen. Op zestienjarige leeftijd ging hij van school af en in maart 1967 werd hij aangenomen om thee te schenken in de Olympic Studios. Vreemd genoeg kende Chris de Engelse rockmuziek van die jaren niet, hij was nog steeds bezig met filmmuziek en musicals. Toen freelance producer Glyn Johns, die de eerste Rolling Stones platen produceerde, hem vroeg om hem bij een opname te assisteren, kwamen er twee Stones de studio binnen terwijl hij een en ander aan het klaarzetten was. Chris had geen idee wie dat waren en vond dat ze er nogal dubieus uitzagen, dus hij belde de beveiliging! Die twee Stones waren overigens Charlie en Bill, vertelt hij lachend.

Sticky Fingers en Some Girls

Bij de opnames van *Sticky Fingers* (1971) werkte Chris als assistent engineer voor Glyn Johns. Toen deze een keer ziek was, mocht hij helemaal zelfstandig een paar sessies doen. Bijvoorbeeld de saxofoon solo van Bobby Keys op *Brown Sugar* en ook enkele opnames met Mick. Dat beviel goed. Chris was intussen freelancer geworden, nog steeds werkend vanuit de Olympic Studios met diverse andere artiesten, onder wie Peter Frampton met wie hij zes platen opnam. Maar de Stones hebben zijn record: zeven LP's, een uitzonderlijke lange samenwerking. Op een dag kwam Chris terug van opnames met Frampton in New York en belde Ian Stewart, de keyboardspeler die nooit vast lid van de Stones

Chris Kimsey

Olympic Sound Studios, Londen

was maar wel altijd meespeelde. Hij en Glyn Johns waren goede vrienden en samen hadden ze afgesproken dat ze iemand zochten als opvolger van Glyn in diens traditie. “Wat ben je aan het doen”, vroeg Ian mij. “Ik ben net terug uit New York, uitpakken.” “Stop daar maar mee want maandag ga je naar Parijs.” Vanwege belastingzaken namen de Stones niet langer in Engeland op. Chris zou ongeveer een jaar in Parijs verblijven en de opnames van het nieuwe Stones album, *Some Girls* (1978) is helemaal zijn werk. “Een hoog energieniveau”, noemt Chris het werken in de studio Pathé Marconi. In ruim drie maanden namen ze heel veel op, teveel: diverse songs zouden later gebruikt worden voor *Emotional Rescue* (1980) en *Tattoo You* (1981). De grote hit *Start me up* werd ook in deze periode opgenomen (uitgebracht op *Tattoo You*). Het was ook een spannende tijd: wachten was belangrijk. Soms zat Chris om 7 uur in de studio en kwamen de bandleden om 12 uur 's nachts binnendruppelen. Nacht werd dag en omgekeerd. Ook was Keith zwaar verslaafd en bestond de kans dat hij in de gevangenis terecht zou komen. Soms verdween hij een uur lang naar het toilet. Mick steunde hem erg en legde geen druk op. “Het was een geweldige tijd en Parijs, met alle verschillende muzikale genres was erg inspirerend voor de Stones”, zegt Chris. “De studio ligt in een buitenwijk dus het was rustig. Ik herinner me alleen paparazzi toen Mick en ik een keer in een restaurant via de achterdeur naar buiten moesten.”

Nieuwe sound

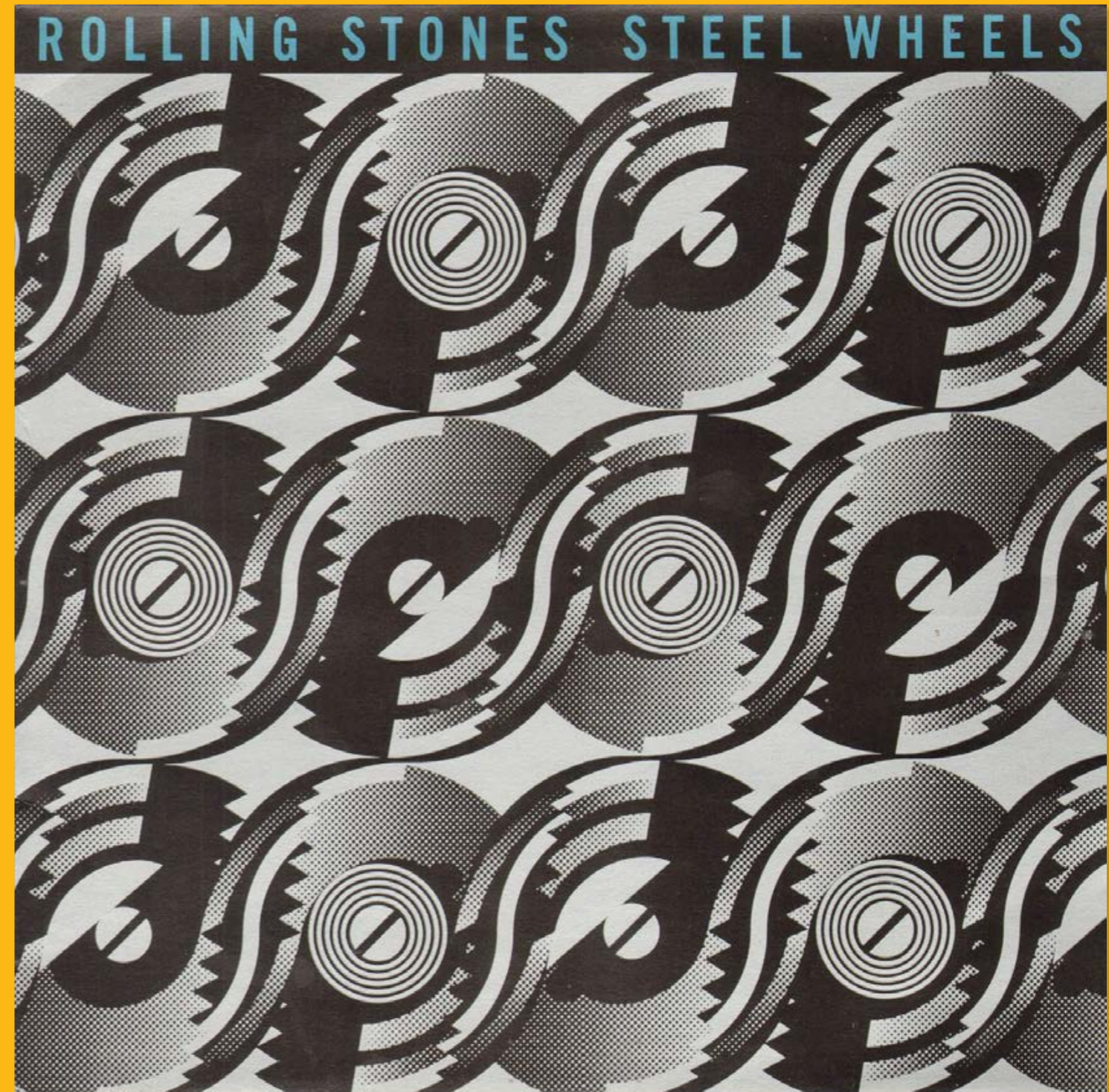
Belangrijk aan *Some Girls* is dat Chris een nieuwe sound voor de Stones creëerde. Al in de grote studio in Olympic zette hij de band altijd op een bepaalde manier neer en liet hen live spelen. Het samenspelen, daar gaat het om: dat klinkt anders dan wanneer de leden afzonderlijk hun deel inspelen. Daarna werden dan wat overdubs gedaan of zong Mick bepaalde stukken nog eens anders in, of de achtergrondvocalen. Maar het 'live' spelen is het belangrijkste. De muzikanten werkten

niet met hoofdtelefoons. Tijdens de opnames schreven Mick en Keith ook nieuwe songs. Zo maakte Chris van nabij mee hoe een nummer ontstaat, groeit en uiteindelijk een vorm krijgt.

Over het titelnummer *Some Girls* herinnert Chris zich, dat het oorspronkelijk zeventien minuten duurde. “Mick had zoveel verzen over zoveel verschillende meisjes,” lacht hij. “Hij vroeg me het terug te brengen tot vier en halve minuut. Welke meisjes moeten er uit? Na tien minuten kwam Mick al vragen of het klaar was, maar ik had twee uur nodig. Van Charlies drumwerk kon ik een stukje van minuut 15 gewoon gebruiken voor minuut 1. Hij drumde namelijk de volle 17 minuten in hetzelfde strakke tempo!”

Samenwerken met de Stones

Na *Some Girls* keerde Chris terug naar Parijs om *Emotional Rescue* op te nemen. Samen met Micks personal assistant huurden hij en zijn vrouw een appartement in Parijs. Hoe waren de individuele Stones eigenlijk als mens en als collega? “Ze kwamen niet vaak bij mij luisteren bij het opnamepaneel. Eerst vond ik dat vreemd, maar toen kwam ik er achter dat het iets positiefs was: ze vertrouwden mij,” aldus Chris. “Ook”, voegt hij er later aan toe, “zijn ze natuurlijk begonnen in de studio begin jaren zestig en toen was het niet gebruikelijk dat de artiest zich met de opnames bemoeide. De producer zei gewoon, nog eens, of bedankt, goed zo en dat was het. Ze waren er dus niet mee opgegroeid.” In Parijs was Ronnie Wood net bij de band en ook Chuck Leavell was nieuw als toetsenspeler. Samen met Chris bespraken de nieuwelingen vaak wat Mick en Keith wel niet zouden vinden. Keith wordt door Chris beschreven als “an absolute sweetheart and amazing musician.” Het gaat bij hem echt om de muziek en “what you see is what you get”. Mick is erg professioneel, hij deed stemoefeningen (wat niet gebruikelijk was voor popmuzikanten), maar hij is ook erg zakelijk. Charlie is een

Platenhoes *Steel Wheels*, 1989

Peter Corriston, Hubert Kretschmar, platenhoes *Undercover*, 1983

volmaakte gentleman, die altijd met schetsen bezig was en een tekening maakte van elke hotelkamer waar hij in verbleef en met Bill Wyman (destijds de bassist) is hij nog steeds bevriend. In 1984 produceerde Chris zijn solo album *Monkey Grip*. Ronnie en Keith werden goede vrienden, ze delen hetzelfde gevoel voor humor.

Undercover en Steel Wheels

Bij de opnames voor *Undercover* (1983) waren er spanningen tussen Mick en Keith. Mick begon allerlei solo zaken te doen, platen en films. “Mick kwam overdag naar de opnames luisteren en Keith ‘s nachts”, vertelt Chris. “Ze kwamen niet samen.” Toch is *Undercover* zijn favoriete album. Hiervoor had hij namelijk van tevoren het geluid helemaal uitgedacht en gepland. “Het zat helemaal in mijn hoofd en kwam er goed uit op tape.” Voor een volgende plaat, *Steel Wheels* (1989) was een verzoening tussen Mick en Keith belangrijk. Samen schreven ze songs op Barbados en de opnames volgden in gestroomlijnd tempo, binnen drie maanden, in Parijs en in een studio op Montserrat, een Brits overzees gebied in het Caraïbisch gebied, die in 1995 door de uitbarsting van een vulkaan verwoest werd. “Door de week van negen tot vijf en in het weekend verzorgde Keith de barbecue.” Kimsey werkte samen met de Amerikaanse mixer Michael Brauer die hij bij de Stones geïntroduceerd had en die later beroemd werd met onder meer Coldplay. “Na *Some Girls* en *Emotional Rescue* realiseerde ik me dat ik bezig was met de Stones een sound te laten ontwikkelen. Ik dacht altijd vooruit. Na *Steel wheels* had ik een sound in gedachten die cinematografisch moest worden, gedetailleerd, niet té gepolijst, maar Mick wilde met een andere engineer gaan werken.”

In 1991 deed Chris het geluid voor de Imax film *Rolling Stones: Live at the Max* (met 15 songs van de *Steel Wheels*

en *Urban Jungle* tour in 1990). “Dat gebeurde in de studio op een tv monitor. In het theater bleek dat ze steeds aan het einde van een song een shot vanuit het publiek lieten zien - steeds hetzelfde! Dat klopte natuurlijk niet met het geluid op het podium, maar dat zag je niet op het kleine scherm!”

Het gaat niet alleen om de techniek, benadrukt Chris. “Techniek is net zoiets als de hond uitlaten. Mijn werk is creatief. Wat ik geleerd heb van de Stones: als alles volmaakt is, betekent het niet veel. Het gaat het ene oor in en het andere weer uit. Er moeten kleine onrechtmatigheden in zitten, dan hoor je steeds iets nieuws en blijf je luisteren naar dezelfde song. Keith leerde me om soms kleine stiltes niet op te vullen.” Hij is niet tegen digitaal opnemen met het gebruik van de computer, maar benadrukt dat je niet teveel moet spelen met de mogelijkheden van software. Het gaat om het opnemen. Muzikanten samen laten spelen. “Het beste resultaat krijg je als de muzikanten vergeten dat ze in de studio bezig zijn en gewoon plezier hebben in het spelen.” En waarom denkt hij dat de Stones nog steeds samen optreden en nieuwe platen maken? “Het is hun leven. Ze zijn langer bij elkaar dan de meeste huwelijken duren. This is what they live to do.” En nog belangrijker: “Het zijn hele gewone mensen”.

Dat geldt ook voor de 68 jarige Kimsey. Hij werkt nog steeds en is nu bezig om een nieuwe studio in te richten in de Olympic Studios, waar hij in 2014 terugkeerde. Hij spreekt liefdevol over een oude console, die in 1971 in Tokio is gevonden en eerder in Moskou was; een apparaat als een klassieke auto, waarvan maar één iemand ter wereld weet hoe die in elkaar gezet moet worden. “Ik behandel hem nog steeds als een bandrecorder.”

De befaamde ruimte kon ik niet live in ogenschouw nemen, maar van Chris Kimsey gaan we zeker nog meer horen.

“GRONINGEN TOT ZIENS HÈ” NICK LANDMAN EN EEN LEVEN LANG ROLLING STONES

DOOR STEVEN KOLSTEREN BEELD GEA SCHENK

“De Stones wonen zo ongeveer hier in Nederland, ze waren regelmatig in opnamestudio’s, belasting-technisch zijn ze hier gevestigd, ze hebben enorm veel fans hier en ze hebben heel vaak opgetreden.” Aldus Nick Landman, een gedreven fan en kenner van de band, enthousiast modelbouwer, oud-docent en sinds kort ook documentairemaker. Zijn eigen film *Waar was jij 2 juni 1999?* is voor het eerst te zien in de Der Aa-kerk in Groningen ten tijde van de *Unzipped* tentoonstelling, of is het wel een echte eerste keer? Waar gaat de documentaire over? En wat heeft het museum er mee te maken? Daar hoort een bijzonder verhaal bij. Landman is verder druk bezig met nog meer films en droomt zelfs over een concert van de band op Wall House #2 met publiek in bootjes op het Paterswoldse Meer.

Concerten gemist

“Ik heb vier keer een concert van de Rolling Stones gemist,” is het eerste wat Nick Landman kwijt wil over zijn levenslange fascinatie. Hij noemt een van de vele concerten in de Kuip in Rotterdam, in dit geval in 1982. Hij werkte toen net als leerkracht aan een LOM school in Hilversum en had tien kaartjes weten te bemachtigen bij een VVV kantoor. Maar zijn directeur stuurde hem als begeleider op een schoolkamp naar Schiermonnikoog en zo miste Nick zijn eerste concert, terwijl zijn collega’s en familie, aan wie hij de kaartjes doorverkocht had, er wel van hebben kunnen genieten. Het tweede gemiste

concert heeft een soortgelijk verhaal: Nick zat in een vroege trein van Groningen naar Amsterdam omdat hij een klus bij een poppentheater had in de Westergasfabriek. Tot zijn verbazing zat de trein stampvol op de vroege ochtend. Waar gingen al die mensen heen? Aangekomen in Amsterdam stonden rijen taxi’s klaar en een taxichauffeur wilde hem al automatisch naar de Melkweg of Paradiso brengen. Aangekomen op zijn werkplek bleek dat er mensen rondliepen met gratis polsbandjes voor een intiem concert van de Stones in Paradiso waar geen kaartjes voor waren verkocht omdat het een opname voor een clip en CD betrof. “Had ik maar geen andere bestemming opgegeven in de taxi, dan was ik erbij geweest”, verzucht Nick. Later gaven de Stones nog een extra concert dat live werd uitgezonden op het Museumplein, voor zo’n vijftigduizend toeschouwers. Maar toen zat hij alweer in de trein terug.

Het derde concert betreft De Kuip in 2003. Via een decorbouwer had hij een polsbandje als crewlid kunnen krijgen in het vak voor het podium, om na afloop mee te helpen dit podium af te breken. Nick stond in de startblokken, maar “toen viel Keith Richards uit een palmboom” en het optreden werd afgelast. Wel kon hij nog de setlist met aanwijzingen van het podium halen. De vierde keer was het optreden op het Pinkpop festival in 2000. Nu had hij wel een kaartje, maar bleek er op hetzelfde tijdstip een afspraak om met zijn broer naar Retropop in Emmen te gaan. Die familietraditie ging even voor, want inmiddels had Nick al een aantal concerten van de Stones wél bijgewoond.

Een (hippo)droom

Zijn eerste keer herinnert hij zich nog goed, vanwege de staalconstructie van de tribunes in de Kuip. Toen de Stones opkwamen en *Honky Tonk Women* inzetten ging de ene helft van de ring omhoog en andere helft omlaag, want er zit een vernuftige veerconstructie in. Nick geniet er nog zichtbaar van. Daarna bezocht hij meerdere concerten in de Kuip, de Arena en in het Goffertpark in Nijmegen. Begin 1999 hoorde hij geruchten over de Stones en Groningen. Dat kon haast niet waar zijn.... Maar alle hotels zaten ruim van tevoren vol voor de crew. Nick posteerde overal in het land familie om kaartjes te kopen en had er uiteindelijk maar liefst vijftientig. Hij nam een Russische kunstenaar mee naar het concert, Vitaliy Bubentsov. Hij was namelijk lid van de Stichting Stedenband Groningen- Moermansk en enkele Russen exposeerden in de Martinikerk. “Echt kicken”, vat Nick het concert samen. “De Rus ging helemaal uit zijn dak en dacht dat hij in een droom beland was. De Drafbaan in het stadspark noemde hij ook consequent de Hippodroom. Hij vergaapte zich aan de grote beeldschermen, het bier halen, de gouden confetti bij *Brown Sugar* waarvan hij dacht dat het uit een vliegtuigje kwam en hij maakte haastig schetsjes in een bloknoot.” De volgende ochtend overhandigde hij Nick een schilderij van zijn ervaring

van het concert. Landman liet het op een T-shirt drukken dat de Rus weer meenam naar zijn woonplaats. Na afloop van het feestelijk gebeuren, kwam Nick er achter dat er opnames van het concert gemaakt waren, met een camera buiten het terrein, zonder geluid. Die tape lag bij OOG tv in een laatje en Nick wist een kopie te verkrijgen, waar hij zelf geluid onder zette. Die band lag twintig jaar te verstoffen, tot in 2019 het idee opkwam iets met het bijzondere optreden in Groningen te doen. Dat werd de documentaire *Waar was jij op 2 juni 1999*. Nick stelde die vraag aan zo’n 40 vrienden, familie en collega’s. De meesten antwoordden onmiddellijk: bij de Stones! Iedereen heeft wel een anekdote: “Iemand zei dat zij nooit op de Drafbaan was geweest, maar zij stond gewoon naast me”, lacht Nick. Een ander was een nieuw huis aan het inrichten en hoorde door de open deuren muziek van de Stones, eerst denkend dat de burens te harde muziek op hadden staan. Weer een ander had zich verstopt in de bosjes achter het paviljoen van Ni Hao. Al deze personen met hun afzonderlijke verhalen nodigde Nick uit om naar de Drafbaan te komen en ze gingen vrijwel automatisch naar de plek waar ze tijdens het concert hadden gestaan. RTV Noord maakte een item over hoe Landman aan het monteren was en liet hem met enkele deelnemers opnieuw naar de lege Drafbaan komen, waar

“ALL POLICEMEN ARE CRIMINALS, ALL SINNERS ARE SAINTS”

ze stonden te dansen op *Sympathy for the devil*. En laat nu toevallig museumdirecteur Andreas Blühm in de studio zitten en dit fragment zien....

“Het is stom toeval dat ik vier concerten gemist heb, maar ook weer stom toeval dat ik zo in contact kwam met het Groninger Museum”, lacht Nick. De film is nu te zien op de tentoonstelling *Gimme Shelter - The Stones in beeld* in de Der Aa-kerk, maar is al wel eerder vertoond voor intimi. Het plan om een filmavond (met de legendarische concertfilm *Get Yer Ya-Ya’s Out! - The Rolling Stones in Concert*) te houden liep stuk op de te dure vergunning, maar bij een tribute concert in EM2 van oud-leerling Chris Garrit konden bekenden hem al zien. Met als eindshot Mick Jagger die perfect uitspreekt: “Groningen tot ziens hè.”

Betekenisvolle teksten

Wat was eigenlijk Landmans eerste Stones plaat? Op de middelbare school in Hilversum had hij zelf geen geld om een platenspeler en elpees aan te schaffen, maar van een vriend kende hij *Sticky Fingers* - alleen de hoes al met de rits vond hij geweldig. Zijn favoriete song was *Brown Sugar*. Omdat hij vrij lang op die school zat kreeg hij het voor elkaar dat voor de oudere leerlingen een chillruimte werd ingericht. Daar werd de hele dag *Get Yer Ya-Ya’s Out! - The Rolling Stones in Concert*, een live opname uit 1969 (uitgebracht in 1970) gedraaid, herinnert hij zich. Iedereen was er weg van. Bijzonder voor hem is ook de invloed van de song *Paint it black*. Toen een leerling van Nick op zijn school hem had gevraagd naar de Stones en

hij die song had laten horen, hoorde hij later dat de jongen zijn gezicht ook echt zwart had geschilderd. De tekst over een depressieve man had deze leerling letterlijk genomen. Gelukkig heeft hij nog steeds contact met deze jongen. Maar zijn topfavoriet is toch *Sympathy for the devil*, vanwege de tekst en het opzweepende ritme. De live versie op *Get Yer Ya-Ya’s Out*, met Afrikaanse trommels – hij gaat er nog van glimmen. Dat Mick Jagger zingt: “Who killed the Kennedy’s / After all it is you and me” – in zijn ouderlijk huis waren de Kennedys heel belangrijk in de jaren zestig. En dat Jagger gewoon zingt: “All policemen are criminals, all sinners are saints”. “Dat stukje tekst wordt er vaak uitgeknipt, maar in Groningen heeft hij het wel gezongen! En verder, *Exile on Main street* (1972) vind ik ook erg goed, al staat er geen echte hit op.”

Hoewel hij vol zit met verhalen over hoe de Stones in het verleden een rol hebben gespeeld in zijn leven, is Nick ook bezig met de nabije toekomst. Een *rockumentary* met de bekende Groninger muzikant Lourens Leeuw, die ooit in het voorprogramma van de Stones heeft gespeeld, in 1967 in de Houtrusthallen, en een plan over mensen die aanwezig waren bij vijf belangrijke concerten van de band in Nederland (het kortste in Scheveningen, het ruigste in het Zuiderpark, het beste in de Kuip - dat hij zelf miste – en het intiemste in Paradiso plus het festivalgebeuren op Pinkpop). Bij het laatste onderdeel vertellen twee meisjes hoe ze daar de eerste keer met hun ouders waren. Want de Stones gaan over van generatie op generatie! Mede dankzij Nick.

WIE HEEFT 'MOVES LIKE JAGGER'?

JONGE TALENTEN OVER THE ROLLING STONES

DOOR FLOOR OOSTRA BEELD CHRISTOPHER SMITH

v.l.n.r. Justa, Isabella, Rayan en Leon

Maatschappelijke impact, goede 'outjes' hebben en vooral niet 'basic' zijn. Slechts enkele facetten die je een relevante popster maken. De rijzende sterren van Kunstbende, een landelijk talentontwikkelings-traject in negen kunstdisciplines, geven hun mening over de Stones. Jong talent kan het erover eens zijn dat het toch vooral gaat om je onderscheiden en de kwaliteit van de muziek. Een interview met finalisten Isabella (17 jaar, Assen, Muziek), Justa (17 jaar, Coevorden, Expo), Leon (16 jaar, Hoogeveen, Film, Theater en Influencer) en Rayan (17 jaar, Groningen, Muziek).

Als ik The Rolling Stones zeg, waar denk jij dan aan?

Leon: "Ik moet heel eerlijk zeggen, ik weet het niet en nu schaam ik me diep. Natuurlijk heb ik er wel van gehoord. Is het een band of is het een solo-artiest? Zijn ze niet revolutionair? Dat hebben we bij Kunstgeschiedenis wel geleerd. Dat weet ik."

Isabella: "Eigenlijk denk ik als ik die naam hoor vooral aan 'stoners'." (gebruikers van marihuana of cannabis, red.)

Rayan: "Ik denk dan aan wat het letterlijk betekent, rollende stenen, want ik had er nog nooit van gehoord."

Justa: "Ik denk aan een oude band, van voor onze eeuw. Toen ik over de band las kwam ik er achter dat Mick Jagger

de leadzanger is. Dat had ik helemaal niet verwacht. Volgens mij heeft hij wel goede dans-moves."

Waarom denk je dat?

Justa: "Dat was die gast van dat liedje *Moves Like Jagger*." (door Maroon 5 en Christina Aguilera, 2011)

Luister je er wel eens naar?

Leon: "Nee, als ik naar muziek van vroeger luister, luister ik alleen naar Frank Sinatra. Nog uit het tijdperk van vóór The Rolling Stones."

Rayan: "Misschien dat ik nummers ken via mijn ouders. Mijn moeder luistert vooral naar Arabische muziek, maar mijn vader luistert wel Engelstalige muziek uit de jaren zeventig en tachtig. Het is niet zo dat ik uit eigen beweging muziek uit die periode zou gaan ontdekken."

Isabella: "Ik luister er wel eens naar."

Heb je een favoriet nummer, Isabella?

Isabella: "Ik vind *Angie* heel erg leuk en *You Can't Always Get What You Want*. Ik ben altijd slecht in titels, maar vooral de rustigere nummers vind ik mooi."

We kijken naar de videoclip van *Start Me Up*, uitgebracht in 1981, ruim 20 jaar voordat Isabella, Justa, Leon en Rayan geboren zijn.

“Ze passen zich niet echt aan aan elkaar en doen gewoon wat ze zelf aan willen. Vind het dus wel vet dat ze niet allemaal de zelfde outfit aan hebben.”

Wat vind je van de videoclip?

Leon: “Ze gedragen zich lichtelijk overdreven. Ik vind het wel een leuk nummer en ik ken dit ook wel trouwens. Gewoon lekker absurd. Ze zien er alternatief uit. Ze hebben goede ‘outjes’ aan (outfits, red.). Ik vind de clip wel een beetje saai hoor, de hele video op één locatie gedraaid. Ze zijn ook allemaal zo dun. Werd dat door het management geëist of zo in die tijd?”

Isabella: “Ik vind het juist wel vet dat ze weinig nodig hebben om een bepaalde sfeer aan hun muziek toe te voegen. Dat ze op het podium kunnen staan en hun eigen sfeer kunnen creëren. Ze doen niet extreem hun best en dat maakt het juist cool.”

Rayan: “Vroeger was het allemaal wat vrijer. Het was denk ik in die tijd ook wel nieuw. De videoclip is heel anders dan de clips die je nu ziet. Veel eenvoudiger.”

Justa: “Ik luister vooral naar de tekst, die is wel grappig maar redelijk seksueel getint. Ik kan hun humor waarderen. Veel liedjes gaan over seks, dat is niet mega speciaal, ze verwerken het wel op een leuke manier in hun songs. Qua looks stralen ze disco vibes uit.”

Als je naar oude foto's kijkt van The Rolling Stones, hoe vind je hun looks?

Leon: “Echt harde outfits. Dit zou ik oprecht nog wel dragen op een feestje ofzo. Ik hou van de grofheid die ze uitstralen en ik denk dat ik in die tijd wel naar de band zou luisteren.”

Isabella: “Ze passen zich niet echt aan aan elkaar en doen gewoon wat ze zelf aan willen. Vind het dus wel vet dat ze niet allemaal de zelfde outfit aan hebben.”

Rayan: “De kledingstijl is kleurrijk en dat straalt energie uit. Ze hebben een in mijn ogen echte rock-band outfit. Ik zelf zou wat ze aan hebben niet zo snel dragen maar ik vind het ook niet lelijk.”

The Rolling Stones zijn na 50 jaar nog steeds rebels, wat is hun geheim?

Justa: “Bands uit die periode, zoals bijvoorbeeld ook The Beatles, hadden iets kenmerkends voor die tijd waardoor ze heel erg opvielen. Volgens mij hadden ze ook een redelijk groot maatschappelijk belang. Dat hebben artiesten van nu niet echt meer.”

Welke artiest van nu heeft volgens jou de potentie om dezelfde status te bereiken?

Leon: “Dan kom je al best snel op Billie Eilish. Ik denk dat zij wel lang houdbaar is. Ze gaat mee met de tijd en ze heeft een vast publiek. Dat publiek herkent zich in wat ze maakt en doet en zegt. Daarom blijft ze altijd een popster. Ze heeft veel liedjes die een diepe betekenis hebben. Het is echt een icoon geworden. Eendagsvliegen zoals Snelle hebben dat niet. Het gaat ook om de kwaliteit van de muziek.”

Isabella: “Inderdaad Billie Eilish, omdat ze net wat andere muziek maakt, omdat ze heel erg groot is geworden in een korte tijd en iedereen haar wel kent. Die oprechtheid is belangrijk voor de relevantie van een artiest.”

Rayan: “Ik denk aan Joyner Lucas, dat is een rapper, of Drake. Omdat ze zich door de jaren heen ontwikkeld hebben en zich steeds aanpassen aan wat de trend is. Als je luistert naar Drake van tien jaar geleden, was zijn muziek heel anders dan nu. Hij staat nog steeds aan de top.”

Justa: “Alle artiesten die nu populair zijn, zijn vooral mainstream artiesten en die worden makkelijker vervangen dan de oude bands. Zij zijn er nu nog steeds. Die bands zullen niet zomaar vervangen worden. Ik denk niet dat er over 50 jaar nog steeds naar Nicki Minaj wordt geluisterd.”

Ga je naar de expositie?

Rayan: “Nu ik weet wie ze zijn en wat ze maken heb ik zeker interesse om de tentoonstelling te zien.”

Justa: “Ik ben over het algemeen niet echt een museum mens, maar ik zou het wel grappig vinden om te zien. Ik ken nog niet zoveel van The Rolling Stones, in een museum krijg je toch een andere ervaring en een ander perspectief dan via Wikipedia.”

The Rolling Stones geven nog steeds concerten, wist je dat? En zou je er heen gaan?

Leon: “Nee dat wist ik niet. Ik zou er wel heen gaan, maar dan moet het niet te duur zijn want zo vet lijkt het mij nou ook weer niet.”

Isabella: “Nee dat wist ik niet, maar als corona weg is dan wil ik daar 1000% heen, want een concert van hen meemaken is echt gewoon geweldig. Dat kan niet iedereen zeggen namelijk.”

FROM THE SKY

Pieke Bergmans, *From the Sky*
foto Heinz Aebi

Twee oudere jongeren, de een met een bos grijze krullen, de ander met een gladde schedel en het witte haar dat op het hoofd had moeten zitten op en onder de kin, die kennelijk van de Stonestentoonstelling komen en daar nog vol van zijn, worden opeens geconfronteerd met de reusachtige vreemdsoortige gloeilampen van Pieke Bergmans in De Collectie.

“Kijk, Dali!” roept de krullenbol. “Hoezo Dali? Dat was toch die met die grote rode mond?”

“Nee, ik bedoel die horloges die over de rand van een tafel hangen of ergens over een tak en weg lijken te smelten. Je kunt alleen niet zien waar ze van gemaakt zijn.”

“Ja, maar dat is omdat ze geschilderd zijn. Dali heeft een beeld bedacht en toen geschilderd. En dit zijn driedimensionale objecten.”

“Kun je dat hier wel zien dan? Het lijkt glas. Maar zeker ben ik er niet van. Jammer dat je er niet aan mag voelen. Zou het zacht plastic zijn, dat heel langzaam smelt?”

“Ik denk het niet. Wel geinig. Ik vraag me af: is het nou zo dat je denkt dat het van hard materiaal moet zijn omdat het een lamp is of komt het door de vorm dat je verwacht dat het zacht en bijna vloeibaar is? Ik moest ook meteen denken aan die lange rode tong met mond van de Rolling Stones; als die in 3D was zou je die er zo naast kunnen leggen, dan hangt ie net zo over de tafel heen.”

“Ja”, zegt een vrouw, zo te zien in dezelfde leeftijdscategorie als de heren, die een tijdje mee heeft staan luisteren, “maar ik moet ook denken aan de hoes van *Love You Life*, die Warhol heeft gemaakt, met die hand die tussen Jagers tanden hangt,

dat is een zelfde beeld als die tong, en zelfs als deze lamp.” “Klopt”, de krullenbol doet een bedachtzaam stapje naar achteren, “maar dit is van een andere orde. Dit is niet alleen maar een vorm. Dit gaat óók over licht, en de ongreepbaarheid ervan”.

De vrouw fronst boven haar fraaie designbril: “Ja. Kunstenaars hebben zich altijd afgevraagd wat licht nou eigenlijk is. Als je het schildert is het iets anders dan wanneer je het rechtstreeks laat zien. Het grappige hierbij is, dat je denkt: we kunnen het licht niet vastpakken. Het is overal. Maar als het van een gloeilamp komt, kunnen we het in de hand nemen. Alleen hier lijkt het weer ongreepbaar, omdat het eruitziet alsof het tussen onze vingers weg zou kunnen smelten.”

Het baardje lijkt wat kriebelig te worden: “En als ik naar de rest kijk, voelt dat ook wel raar. Het is bijna verontrustend. Alsof ik er geen greep meer op heb. Alsof de boel allemaal uitgesmeerd zou kunnen worden. -Je draait je om en het licht loopt langs de meubels weg alsof het vloeibaar is.”

“Het glas is wél geblazen. Dus uiteindelijk is het lucht”, zegt de dame die het leuk lijkt te vinden er nog een schepje bovenop te doen.

De krullenbol maakt een resoluut eind aan het gesprek: “Zullen we afsluiten met twee regels uit *Sympathy for the Devil*?

“But what’s puzzling you
Is the nature of my game.”

De fraaie bril schiet in de lach en het witte baardje moet kort peinzen om het verband te leggen.

SYMPATHY FOR THE DEVIL

DOOR RENÉ SPORK

De Stones komen naar Groningen! *Het Nieuwsblad van het Noorden* brengt op 27 mei 1999 een extra gratis bijlage uit over The Rolling Stones die ruim werd verspreid. De bijlage bevat tal van wetenswaardigheden en enthousiaste verhalen over de Stones, tevens een schitterende plattegrond van de Draf- en Renbaan en gaat - kritisch als het hoort - niet voorbij aan de belastingconstructie van de Stones via de BV aan de

Herengracht in Amsterdam. Zij bevat ook toepasselijke advertenties van onder meer Volkswagen Beetle: 'maar we blijven Beetle fan!' Leuk, maar in 1995 (Voodoo Lounge tour) was Volkswagen nog hoofdsponsor van de Stones en bracht zelfs een speciale Stones-Volkswagen uit.

Weinig zelfbewust bevat de bijlage een magere top 10 van culturele evenementen in

Groningen van 1901 (komst circus Barnum & Bailey) tot en met 1999. Genoemd worden onder meer het popevenement Noorderslag en de failliete rockopera *Ik Jan Cremer* die een Groningse wethouder de kop kostte. Op 1 staan de Stones. De slogan die Groningen dan hanteert is 'Je treft het in Groningen', later vervangen door 'Er gaat niets boven Groningen.' Cultureel Groningen was al eerder in aanraking gekomen met de Stones.

- 01 JUMPING JACK FLASH
- 02 YOU GOT ME ROCKING
- 03 BITCH
- 04 RESPECTABLE
- 05 GIMME SHELTER
- 06 HONKY TONK WOMEN
- 07 ANGIE
- 08 SAINT OF ME
- 09 OUT OF CONTROL
- 10 PAINT IT BLACK
- » INTRODUCTIONS «
- 11 BEFORE THEY MAKE ME RUN (KEITH)
- 12 THIEF IN THE NIGHT (KEITH)
- 13 ROUTE 66 (B-STAGE)
- 14 LIKE A ROLLING STONE (B-STAGE)
- 15 MIDNIGHT RAMBLER (B-STAGE)
- 16 SYMPATHY FOR THE DEVIL
- 17 TUMBLING DICE
- 18 IT'S ONLY ROCK 'N ROLL
- 19 START ME UP
- 20 BROWN SUGAR
- 21 SATISFACTION (ENCORE)

THE ROLLING
STONES IN
GRONINGEN,
WOENSDAG
2 JUNI 1999

Sympathy for the devil

Zo vond bij Filmliga 68 op 20 april 1970 in het Grand Theatre de eerste Nederlandse vertoning plaats van de niet ondertitelde originele versie van de film *One plus One* van Jean-Luc Godard. Oprichter van Filmliga 68 en organisator Arnoud van Deelen (1940-2015) vertaalde en publiceerde de integrale filmtekst. Arnoud promoveerde in 1969 met het proefschrift *Sinds Godard, enige sociologische beschouwingen over het nieuwe Franse filmen*. In 1959 bracht Godard zijn eerste lange speelfilm uit, *À bout de souffle*. Deze film speelde een sleutelrol bij het ontstaan van de zogenaamde nouvelle vague. Na de studentenopstand van 1968 raakte Godard in politiek (uiterst links) vaarwater en maakte hij experimentele, politieke films zoals *One Plus One*, met een unieke registratie van de studio-opbouw, van folk-nummer naar swingende samba, door de Rolling Stones van het nummer *Sympathy for the devil* (LP *Beggars Banquet*). Voor Stones-fans was en is de ontwikkeling van het nummer een hoogtepunt in een verder tamelijk rommelige film die later om commerciële redenen de titel *Sympathy for the Devil* kreeg. Arnoud van Deelen correspondeerde in die jaren overigens met een andere Groninger die er toe deed: de schrijver Willem Frederik Hermans (1921-1995) die aan de Spilsluizen woonde en meer tot genoegen van zijn lezers dan van hemzelf, verbleef onder professoren. Hermans bezocht de voorstellingen van de Filmliga meer dan eens.

Het nummer *Sympathy for the Devil* had inmiddels een omstreden reputatie. Na het vredige hippiefestijn Woodstock (1969) ontaardde het gratis Stones-concert op 6 december 1969 op de Altamont-racebaan in Californië in geweld. De donkere toeschouwer Meredith Hunter werd vermoord door Hells Angels, niet tijdens het nummer *Sympathy for the devil*, zoals de pers massaal meldde, maar tijdens het nummer *Under my Thumb*. Bij de herstart zong Jagger – afwijkend van de reguliere tekst - ‘I pray that it’s alright.’ Het was al met al verre van OK. Een man werd neergestoken. Geweld en duivelsaanbedding kleefden de Stones sindsdien aan, maar geleidelijk maakten de Stones een ontwikkeling door van omstreden rebellen naar levende rock-legenden onder de noemer plezier gecombineerd met ‘vakmanschap is meesterschap.’

Toch is zelfs anno 1999 niet iedereen gerust op de komst van de Rolling Stones. De krant *Trouw* bericht op 1 juni 1999 dat dominees van Christelijk gereformeerde kerken een bezoek aan het Groningse concert afraden. Dominee E. Wigboldus uit Noordhorn bidt zelfs dat het concert mislukt, vanwege het feit dat in sommige liederen Gods naam naar beneden wordt gehaald en de duivel wordt bezongen. Volgens Wigboldus is *Sympathy for the devil* het volkslied van de satanisten.

**‘So if you meet me
Have some courtesy
Have some sympathy, and some taste
Use all your well-learned politesse
Or I’ll lay your soul to waste, mm yeah’**

Het nummer gaat er vooral over hoe wij ons verhouden tot het kwaad dat zo alom duidelijk aanwezig is en waar niet alleen de duivel de hand in heeft, maar ook wij. Het nummer gaat niet over aanbidding van de duivel. De duivel vraagt om aandacht en een beetje sympathie, reden voor dominee Wigboldus om niet op en neer maar uit zijn vel te springen.

De titel van de tour *Bridges to Babylon* zal hem ook geen goed hebben gedaan. De stad Babylon wordt in de Bijbelse apocalyptiek gezien als de bron van immens kwaad. De Nederlandse Spoorwegen zitten er niet mee en brengen op ruime schaal een folder uit ‘Trains to Babylon’; de Drafbaan ligt tien minuten lopen van het station. De 75.000 bezoekers komen zeker niet allemaal met de auto. De Stones zelf wel: ze arriveren via de snelweg A7 in stijl in, nee niet in zwarte, maar witte limousines vanuit Amsterdam.

White Limousine

Eén van de motoragenten die de wagens van The Stones begeleidden, aldus TV Noord, was Assenaar Wiebe Slagter, toen werkzaam voor het politiekorps in Veendam. Een handvol motoragenten moest de limousines opwachten bij het tankstation langs de A7 bij Marum. “Ze zouden landen op Eelde, maar dat ging niet omdat er onweer in de lucht hing. Er was zelfs even sprake van dat het hele concert niet doorging. Maar ze kwamen uiteindelijk over de snelweg van Amsterdam naar Groningen. Wij moesten elk een limousine voor onze rekening nemen. Bij het Stadspark werd het even spannend toen de fans in de gaten kregen dat de Stones erin zaten. Maar uiteindelijk kwamen we veilig aan.” Het Stadspark zindert dan al uren van opwinding.

Slagter keek zijn ogen uit toen de wereldsterren uitstapten. “Bij Mick Jagger kwamen allemaal van die wilde jonge meiden uit de auto gesprongen en bij drummer Charlie Watts (2 juni 1941) dachten we dat hij het concert niet zou halen. Die stapte uit als een echte oude opa die amper kon lopen.” Het meest is hem misschien nog wel het gebouwtje bijgebleven dat volgestampt was met fruit. Dat fruit was aangerukt op speciaal verzoek van de bandleden. “Alle soorten fruit lagen er. Je kon het zo gek niet bedenken. Toen de muzikanten er voorbij liepen, keken ze er niet eens naar.” Slagter kijkt met genoegen terug op het concert. Hij mocht met zijn collega’s aan de zijkant van het podium meegenieten. “Toen we ze op de weg terug moesten begeleiden, lag er een shirtje op de tank van onze motor. Zo’n zwart shirtje met de tournaam (*Bridges of Babylon*, red.). Dat is toch fantastisch!

Drafbaan Stadspark

Bijna dertig jaar na de filmvertoning *One plus One* in Groningen treden de Stones live op. Na een week tour-rehearsals in Amsterdam (mei), volgden in ons land in juni 1999 twee concerten, in Groningen en in Landgraaf. Het zuidelijke Landgraaf had de Stones al eens te gast in 1995, maar Groningen kreeg in 1999 de primeur van het Noorden.

“Dat Groningen met the Rolling Stones ook maar meteen de grootste rock&roll-band uit de geschiedenis binnenhaalde, dat heeft zo zijn nadelen. Zo alomvattend, zo veelzeggend, dat wordt het nooit meer.”

De tour waar het Groningse Stones-concert deel van uitmaakte was de *Bridges to Babylon Tour 1998-1999*, genoemd naar de in 1997 verschenen LP/CD. Nauwelijks bekomen van maar liefst zes Nederlandse Stones-concerten in 1998, verscheen in december van dat jaar in de kranten alweer de aankondiging van het Groningse Stones-concert in juni 1999. Het was binnen de kortste keren uitverkocht en trok uiteraard ook Duitse fans.

En is het concert conform de wens van wat dominees mislukt? De weergoden doen zich gelden met stevige regenbuien over het al vroeg voor de ingangen van de Drafbaan wachtende publiek en ook het uit Wales afkomstige voorprogramma Catatonia (zangeres Cerys Matthews) moet de regen, met donder en bliksem, ondergaan. Eén-nul zou je zeggen voor dominee Wigboldus, maar Keith Richards bezweert uiteindelijk de weergoden met zijn magische staf, dit keer met positief resultaat. Als de Stones om circa 21.15 uur openen met *Jumping Jack Flash*, het meest gespeelde nummer, is het droog en het blijft droog tot en met de uitsmijter *Satisfaction*, ruim twee uur en een kwartier later. Bij slecht weer neemt het aantal nummers met ‘rock’ in de titel vaak toe om er voor te zorgen dat het publiek blijft dansen en bovendien is regen niet goed voor de akoestische instrumenten bij de meer subtiele nummers. Dat het tweede nummer *You Got me Rocking* is, is dan ook geen verrassing. Al springend droogt iedereen weer op. He he you got me rocking now. *Bitch* brengt de Stones en het publiek nog meer op stoom. Het publiek zingt al even de jarige Charlie Watts toe: ‘Happy birthday to you’ en Jagger zegt dat ‘het fantastisch is om in Groningen te zijn’. Het punk-achtige *Respectable* brengt nog meer vaart en *Gimme Shelter* is dankzij Lisa Fischer een van de hoogtenpunten van de avond. *Honky Tonk Women* is het meest feestelijke nummer. Het publiek zingt aansluitend, nu uitgebreider, voor drummer Charlie Watts en het publiek blijft zingen als de Stones *Angie* inzetten. Het is droog gebleven dus een akoestisch nummer kan er wel af. *Saint of me* en *Out of Control* behoren tot de beste nummers van de LP/CD *Bridges tot Babylon*. TV Noord zendt flarden uit van *Saint of me*, ‘You never make a saint of me.... Oh yeah’ en vertoont twintig jaar later de documentaire van Nick Landman: *Waar was jij op 2 juni 1999?* Nou, op de Drafbaan dus.

“Het was magie. De hele dag sidderde (sic) de stad”, vertelt RTV Noord-verslaggever Goos de Boer. De Boer deed die dag rechtstreeks verslag. Met een zender op zijn nek en microfoon in de hand praatte hij de Groningers bij over het evenement en de randverschijnselen. “Ik mocht er officieel niet in en dat zinde me niks. Ik deed net of ik gek was. Al babbelend met

de zender op mijn schouder. liep ik gewoon door het hek naar binnen. En niemand hield me tegen. Dat was op zich hartstikke gek want de beveiliging was heel streng. Je had toen nog geen smartphones en ze waren doodsbang voor bootlegs”.

IJzersterk na *Saint of Me* is de dampende versie van *Paint it Black*. Jagger introduceert de band, Charlie wordt even naar voren geroepen, en daarna begint het inmiddels traditionele Keith tweeluik deze avond bestaande uit het meeslepende *Before you make me Run* en het meer ingetogen *Thief in the Night*. Keith waant zich naar eigen zeggen, gezien het wat langere verblijf, op vakantie in ons land. Voor mij komt dan het beste moment van de avond. Ik heb plaatsgenomen voor het zogenaamde kleine podium dat met een loopbrug is verbonden met het hoofdpodium. Op dit podium spelen de Stones op voor mij een armlengte afstand *Route 66* (de eerste keer in Nederland), *Like a Rolling Stone* en last but not least *Midnight Rambler*. Met name dat laatste nummer levert een onvergetelijke Stones-ervaring op. The Rolling Stones ogen van dichtbij meer breekbaar en slank en zijn kleiner dan je op afstand zou vermoeden. Jagger draagt dunne niet schurende broeken om soepel te kunnen bewegen en bewegen doet hij. Na deze set begint de finale met achtereenvolgens: *Sympathy for the Devil*, *Tumbling Dice*, *It’s Only Rock ‘n Roll*, *Start me Up*, *Brown Sugar* en tot slot als toegift *Satisfaction*. Dominee Wigboldus heeft verloren.

De kranten, zeker de lokale pers, zijn razend enthousiast. “Eeuwig zingen de Rolling Stones” kopt het Groninger Dagblad en Drents Groningse Dagbladen: “Legendarisch optreden Stones op Groninger drafbaan.” Journalist Peter van der Heide schrijft: “Dat Groningen met the Rolling Stones ook maar meteen de grootste rock&roll-band uit de geschiedenis binnenhaalde, dat heeft zo zijn nadelen. Zo alomvattend, zo veelzeggend, dat wordt het nooit meer.” (Drents Groningse Dagbladen, 3 juni 1999)

Slotakkoord

Toch is dit concert niet het slotakkoord voor Groningen. Ruim twintig jaar later brengt het Groninger Museum de door de Stones geautoriseerde tentoonstelling *Unzipped*, een verbeterde versie van de reizende tentoonstelling die begon in Londen in 2016 als *Exhibitionism* en inmiddels in Amerika, Australië en Azië is geweest. Wie had dat gedacht? **G**

https://www.rtvnoord.nl/nieuws/202699/2-juni-1999-The-Rolling-Stones-in-Stad-Trots-onder-de-aperots / Idem; de illegale concertopnamen zijn toch gemaakt en verschenen op de dubbel CD The Rolling Stones - North To South - Happy Birthday Charlie ... (1999)

STONES-LIEFHEDBER VOOR HET LEVEN...

DOOR RENÉ SPORK BEELD WIM TE BRAKE

'Levenslang' dat klinkt niet goed, in elk geval niet in justitiële kringen. In culturele zaken of in hartsaangelegenheden kan het wel: een levenslange verbintenis met de muziek, literatuur, schilderkunst of liefde van je leven. Stones-muziek heeft zich in mijn ziel gevestigd sinds het horen van het nummer *It's all Over Now* in 1964. Het gekochte singeltje werd door mijn moeder teruggebracht wegens 'herrie.' Mijn Stones-verzameling begon met -1. In die periode domineerden rhythm and blues helden Chuck Berry, Bo Diddley, naamgever Muddy Waters (de song *Rollin' Stone*), Howlin' Wolf en Jimmy Reed het Stones-repertoire. Ook hun muziek heb ik me met veel plezier eigen gemaakt.

Na decennia besef je dat Stones-nummers onmisbare bakens zijn op je levenslijn. Het is zoals Keith Richards zegt: je hebt de zon, de maan en de Rolling Stones. Elk Stones-album, ook het slechtste, bevat voor de liefhebber wel wat fraais. De betekenis die muziek voor je heeft verschuift met het ouder worden. De opwinding die het verschijnen van een nieuw album ooit met zich meebracht maakt plaats voor beschouwing en (her)waardering van de muziek, een meer rijke en rijpe luisterervaring.

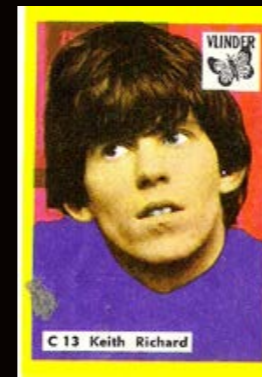
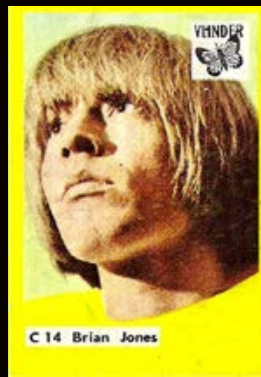
Wat is gebleven is de opwinding van het live-concert. De Stones in levende lijve zien heeft ook na ruim een halve eeuw iets bijzonders. Ik heb tientallen Stones-concerten bezocht, van kleine zaal tot en met mega-veld en altijd was de kwaliteit

goed en de belevenis groots. Onmiskenbaar komt het einde in zicht, *Time is on my side* wordt *Time waits for no one*. Voor hoe het ook alweer was zie YouTube en natuurlijk de huidige tentoonstelling *Unzipped* die laat zien dat het om meer gaat dan 'alleen maar' rock 'n roll: ook seks & drugs & presentatie, publiciteit & geld.

Het charisma van de Stones is onverwoestbaar. De Stones spreken tot de verbeelding, met name Keith Richards en Mick Jagger. Keith in de woorden van de Vlaamse schrijver Willie Verheghe: "Daar sta je, met een schitterende, schaterende schedel aan je hand; je trotseert vuilnis en verval met een smile en een smoel die bijbels en boekdelen spreekt. Een god van durf, drift en vernieling..." (Keith Richards, in *Wie niet lacht, krijgt een 8*, 1995). Jagger roept weer andere reacties op, bij vrouwen en mannen, bijvoorbeeld van de Nederlandse schrijver Boudewijn Büch in *Brieven aan Mick Jagger* (1988). Een verliefde Büch heeft het over "Uw (Mick) androgyniteit uitstraling en uw openlijk getoonde vrouwelijke component..." En nee, de Stones treden meestal niet gratis op zoals Flip Vuijsje belicht in zijn boek *Mick Jagger manager/ondernemer* (2005). Vuijsje introduceert zelfs het begrip 'Mickconomics.' Belangrijke tip: "Luister naar je fans, niet naar de media." Zo is het.

René Spork, 'Van mijn leven niet meer' The Rolling Stones in Nederland 1964-1994, (1995). In 2014 maakte hij voor Muzee Scheveningen de tentoonstelling 50 jaar Rolling Stones Kurhaus Concert.

2 juni 1999

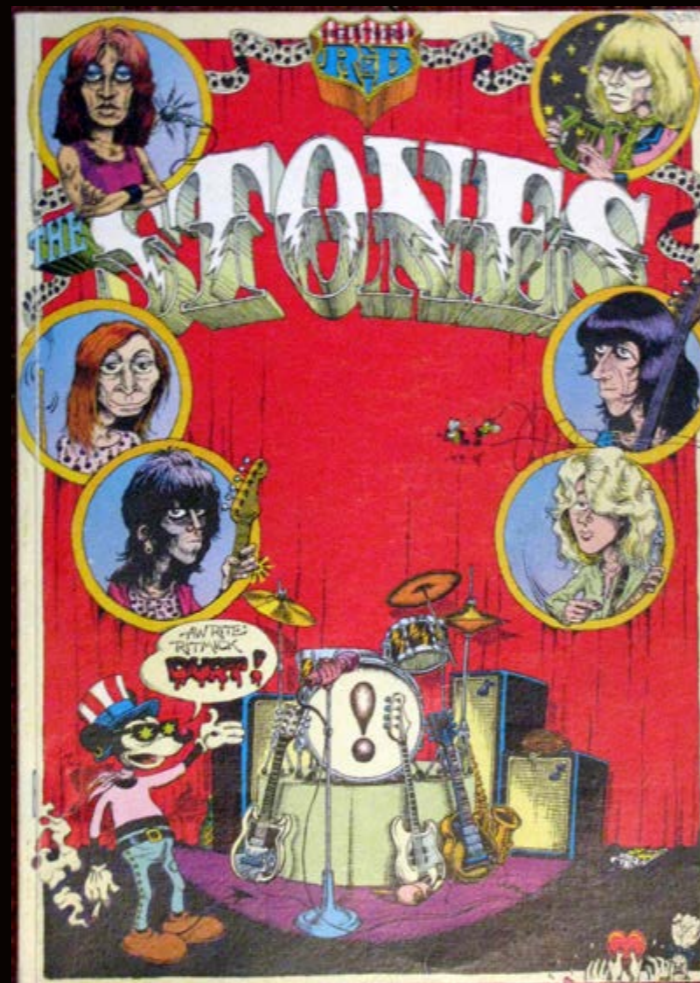
Trains to Babylon

Rolling Stones

op 2 juni 1999 in Groningen

De Rolling Stones op de Drafbaan in Groningen. Een schitterende locatie, mede omdat de Drafbaan op ruim 10 minuten loopafstand van het station ligt. Vanuit verschillende richtingen rijden er treinen naar Groningen. Woont u niet in een plaats met een station? Reis dan naar het dichtstbijzijnde station en ga verder met de trein. Bespaar uzelf de zoektocht naar het zeer beperkte aantal parkeerplaatsen. Kom op tijd, kom met de trein!

NS verlengt de treinen naar Groningen zo veel mogelijk en zet voor de terugreis een aantal extra treinen in. Wilt u extreme drukte vermijden, kom dan ruim voor de aanvang van het concert naar Groningen. Het voorprogramma begint om 19.30 uur. Als rond 23.15 uur de laatste noot geklonken heeft, begint het vertrek van de extra treinen. Er rijden dan nog volop treinen naar verschillende stations in Nederland. De laatste extra treinen vertrekken tot uiterlijk 01.15 uur en geven nog aansluiting naar de stations genoemd in bijgaand overzicht. Zorg ook dat u op tijd bij de treinen bent na afloop van het concert.

TOEGANGSBEWIJS PRIJS: f 25,-

ZATERDAG 29 MEI 1976 AANVANG 16.00 UUR
(DEUREN OPEN: 13.00 UUR, EINDE: CA. 23.00 UUR)

STADION F.C. DEN HAAG IN HET ZUIDERPARK
(TE BEREIKEN VANAF STATION CENTRAAL MET BUSLIJNEN 56 EN 58, VANAF STATION H.S. MET TRAMLIJN 9)

ROLLING STONES

SPECIAL GUESTS:
KOKOMO ROBIN TROWER

* "No person shall be permitted access to the concert with any sound, film or video tape device or mechanism"

20042

Produktie voor Nederland:
ACKET & MOJO

KEITH RICHARD MICK JAGGER CHARLIE WATTS

BRIAN JONES BILL WYMAN

ROLLING STONES

GUITAR INSTRUCTION AND SONG CHART

UKE STYLE TUNING

EEN HAND, EEN LIMOUSINE EN FLAUWVALLENDE MENSEN

DOOR JELLE TADEMA BEELD WIM TE BRAKE

Ik ben sinds 1973 fan van The Rolling Stones. Mijn eerste LP was *Sticky Fingers*. Ik ben nu bijna 50 jaar fan en besteed elke dag tijd aan mijn Stones hobby. Ik heb 33 concerten gezien, in binnen- en buitenland. De laatste jaren heb ik, dankzij de Stones, veel van de wereld gezien.

Concert in De Kuip, Rotterdam, 11-08-2003

Vol spanning gingen we op weg naar de Kuip vanaf Amsterdam, waar we zwager en schoonzus hadden opgehaald. Ook mijn vrouw en onze 14-jarige zoon, voor zijn eerste Stones concert, zaten in de auto. We waren wat aan de late kant, maar dat was niet erg omdat we vaste zitplaatsen op de tribune hadden. Het was bloedheet die dag en de airco in de auto stond voluit te blazen. Mijn zwager wist de weg. Ineens reed, op de parallelweg naast ons, een grote witte limousine met geblindeerde ramen. Daar zitten de Stones in, riep mijn zwager, en wij begonnen allemaal te zwaaien door de snel geopende ramen. We bleven op dezelfde hoogte als de limo rijden. Tot onze verbazing ging ineens één van de achterraamen van de limo open en er kwam een hand naar buiten. Een magere hand, met wat vergeelde vingers en behangen met meerdere ringen en armbanden. Voor ons gevoel was dat duidelijk Keith Richards. Hij bleef zwaaien, maar gaf ons ook de vinger, of was het het V-teken?? Tot op de dag van vandaag weten we dat niet. De opwindning in de auto was in ieder geval groot. Navraag bij het limobedrijf gaf verder geen duidelijkheid. "Wij geven nooit informatie over onze clientèle". Wij denken nog steeds dat het Keith wel was.

Concert tijdens Pinkpop, 08-06-2014

Jan Smeets had het voor elkaar gekregen om de Rolling Stones naar Pinkpop te halen. Daar moesten mijn vrouw

en ik natuurlijk bij zijn! Op het festivalterrein zagen we al honderden illegale toeschouwers op de Wilhelminaberg, 239 meter hoog, naast Snowworld, met gratis beperkt zicht op het festivalterrein. Wij stonden in het voorvak, aan de zijde van Keith. Een prachtige plek, uren in de bloedhete zon. Vooraf aan de Stones zagen we Flogging Molly, een band waar wij nog nooit van hadden gehoord. Na het optreden van deze band gingen een groot aantal mensen weg uit het voorvak, wat bij ons veel verbazing opriep. Wie geeft er nu zijn plek op, als de beste rock and roll band ter wereld gaat optreden? Vlak voor het eerste nummer van de Stones vielen er drie mensen flauw en werden over de hekken getild en afgevoerd. Spijtig, want ze misten waarvoor ze gekomen waren. Voor en tijdens het concert deelde de security water uit. Dit was voor ons en anderen de redding! Ook tijdens het concert moesten nog diverse mensen worden behandeld en werden zij dus uit het voorvak gehaald.

Na afloop gingen we op de fiets terug richting het dorp waar onze auto stond, naast de plaatselijke cafetaria, die goede zaken deed. Veel inwoners van het dorp kwamen op ons af om te vragen hoe het concert was geweest. Het antwoord was voor ons duidelijk; onvergetelijk. Een kroketje heeft nog nooit zo lekker gesmaakt!

Concert Rio de Janeiro, 2016

Met de Forty Licks Fanclub zijn we met een groep fans naar Brazilië gereisd. De dag voor het concert bezoeken we, als echte toeristen, het Christusbeeld. Daar hebben we de naam van de fanclub achtergelaten én met een aantal aanwezige Brazilianen hebben we uitbundig "Paint it black" gezongen. Dat werd een mooi feestje. **G**

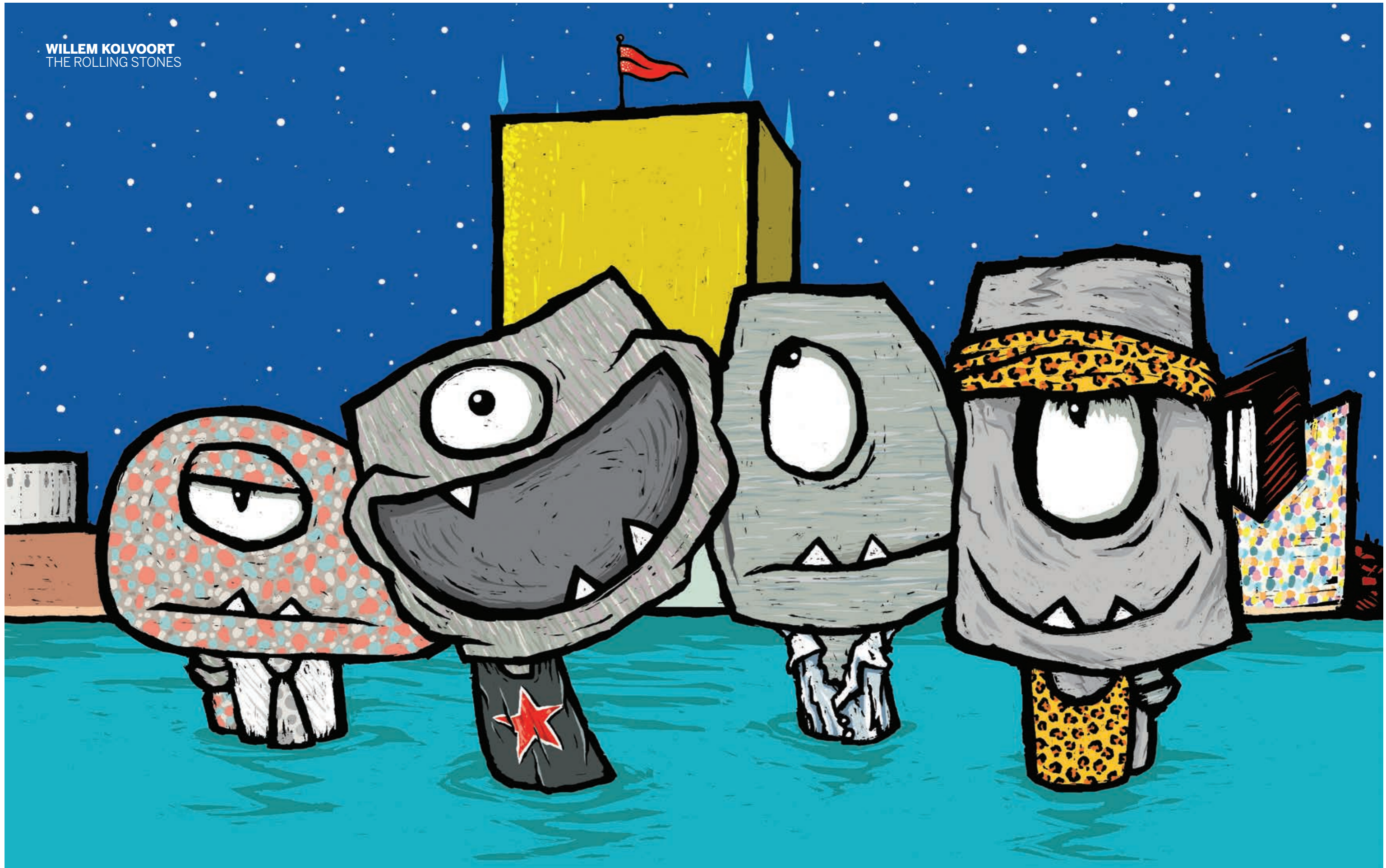
ANDY ZUIDEMA
THE ROLLING STONES
14 NOVEMBER 2020 T/M 28 FEBRUARI 2021

ANDY ZUIDEMA

Zeven grote kleurenfoto's van fotograaf Andy Zuidema (1984) zijn de Groningse link met de tentoonstelling *The Rolling Stones - Unzipped*. Ze zijn gemaakt tijdens een concert in Arnhem in 2017. Een legendarische ervaring, aldus Zuidema: "De avond van het concert zal ik nooit meer vergeten. De Stones zijn ware artiesten, die pure en rauwe rock 'n' roll spelen waar veel jonge bands van kunnen leren." Autodidact Zuidema bracht in 2015 zijn eerste fotoboek uit, *Deze club doet ons leven*, over 10 jaar FC Groningen. Zijn tweede boek *Just my imagination* met concertfotografie van onder anderen The Rolling Stones verscheen in november 2020. Hij is oprichter en creatief directeur van Studio Gambar in Groningen.

WILLEM KOLVOORT
THE ROLLING STONES

PMC[®]
LOUDSPEAKERS

Dolby
ATMOS

JE STAAT HIER

Je staat hier, helemaal vooran, te kijken naar The Rolling Stones op het podium terwijl de muziek je overspoelt en het geluid bezit van je neemt en de muren van het stadion alles weerkaatsen. Je voelt de energie en alle emoties die naar boven komen als het geluidssysteem dat ene nummer laat horen en iedereen meezingt.

Met PMC-luidsprekers en het meeslepende geluid van Dolby Atmos[®] kun je het van heel dichtbij meemaken, alsof je zelf bij het concert aanwezig bent – maar dan thuis: volledig opgaan in het geluid en op intieme wijze verbonden zijn met muziek en artiest, zoals nooit eerder mogelijk is geweest. Je maakt het zelf mee bij *The Rolling Stones Unzipped* waar je de opnames van het concert van 2016 in Havana, Cuba, kunt bekijken. Zoiets heb je nog nooit gehoord, en dit wil je mee naar huis nemen. En dat kan.

Met Dolby Atmos ervaar je muziek op een hele nieuwe manier. Je wordt het nummer in getrokken en ontdekt zo met ongekennde duidelijkheid de meest subtiele details. Of het nu een complexe harmonie is, alle instrumenten die je volledig omgeven, Keith's legendarische gitaarsolo's die bij jou in de kamer klinken, of de unieke stem van

Mick die je overmant – Dolby Atmos Music geeft het optreden meer ruimte en vrijheid om alle details en emoties die de band in de klanken legt volledig tot hun recht te laten komen.

Voor deze tentoonstelling werkten de geluidstechnici van de wereldberoemde Capitol Studios in Los Angeles samen met PMC, hun luidsprekers en Dolby om de soundtrack van het concert opnieuw te mixen en via Dolby Atmos de ervaring een nieuwe vorm te geven. Eerder is de muziek van de Rolling Stones op alle mogelijke manieren onder handen genomen om de geluidservaring van een album of concertopname thuis op een zo hoog mogelijk niveau te krijgen. Maar met de vrijheid die de geluidstechnici met Dolby Atmos Music hebben gekregen, sta je recht in het hart van de muziek, alsof je voor het eerst naar je lievelingsnummer luistert.

Al 30 jaar lang zijn PMC-luidsprekers bedoeld om de studio-ervaring naar huis te halen. Aangezien PMC in professionele studio's overal ter wereld wordt gebruikt om duizenden albums, concertopnames en films op te nemen,

ADVERTORIAL

te mixen en masteren is de kans groot dat een aanzienlijk deel van jouw muziek ook met PMC is geproduceerd. En als jij thuis alle subtiele nuances van het origineel wilt horen, kan dat nu met jouw eigen PMC-luidsprekers voor in huis. Waarom genoeg nemen met minder als je de muziek ook kunt horen op de manier waarop de artiest het zelf bedoelt?

PMC-luidsprekers zijn de maatstaf voor geluidskwaliteit in veel studio's die met Dolby Atmos werken. Deze symbiotische relatie tussen PMC en Dolby zorgt ervoor dat de essentie van het Havana-concert van het podium rechtstreeks via de mixing naar het overrompelende en heel emotionele hoogtepunt van de tentoonstelling *The Rolling Stones Unzipped* wordt overgebracht. Deze Dolby Atmos Music-ervaring met PMC-luidsprekers plaatst je helemaal vooran bij The Rolling Stones, zowel op de *Unzipped*-tentoonstelling als bij jou thuis.

www.pmc-speakers.com
www.dolby.com

YOU

“ALLES BEGON VOOR MIJ MET ANTON CORBIJN.”

DOOR REGINA ZWAAGSTRA BEELD CHRISTOPHER SMITH

In het hart van het Groninger Museum werkt Femke Hogerdijk (1977) als applicatiebeheerder en medewerker boekingen. “Tijdens de coronaperiode werd het intranet een lijn waarmee iedereen met elkaar verbonden werd.”

In het aangrenzende balkon van haar kantoor hingen in april 2000 fotograaf Anton Corbijn en U2's Bono nog over de reling, met onder hen een horde persfotografen. Het was de openingsavond van de overzichtstentoonstelling *Anton Corbijn – 25 jaar werk*. De ruimte was toen nog de kamer van oud-directeur Kees van Twist (1999-2011) en Hogerdijk was net enkele maanden daarvoor begonnen met haar stage op de communicatieafdeling van het museum. Een van haar eerste taken: Corbijn vertellen welke foto's van hem zij geschikt vond als pr-materiaal. “Daar zat ik dan als groentje. Ik dacht: wie ben ik nou om jou wat te gaan vertellen?”

Inmiddels is ze, na een tussenstop bij kunstbureau ARTeria, al 12,5 jaar in dienst van het Groninger Museum. Scholen, bedrijven, verenigingen en clubjes die een groepsrondeleiding door het museum willen, plannen dat via haar. Zij zorgt, samen met haar collega Jeannette Beer, dat er een museumdocent wordt ingeroosterd en dat iedereen in het museum op de hoogte is van de komst van de groep zodat ze persoonlijk ontvangen worden. Daarnaast is ze verantwoordelijk voor het intranet, wat door de coronamaatregelen een vlucht nam. “Het was juist toen heel belangrijk dat iedereen toegang had. Collega's moesten geïnformeerd worden. Het werd een lijn waarmee iedereen met elkaar verbonden werd.”

Groene toefjes op de museumvloer

Ze helpt ook graag op andere plekken in het museum. Bij de opbouw van tentoonstellingen bijvoorbeeld, als er extra handjes nodig zijn: Spiderman- en Hello Kitty-rugzakjes vullen met schuimrubberen kussentjes voor de expositie *Go China – New World Order* (2008) of een dag lang groene toefjes ‘slagroom’ spuiten op de museumvloer voor de tentoonstelling *Song Dong. Life is Art, Art is Life* (2015). “Ik kijk graag ergens een keer mee. Dat is ook wat ik met het intranet graag wil. Dat je ziet waar andere afdelingen mee bezig zijn; dat je een verbinding

maakt zodat het geen eilandjes blijven. Want we zorgen er met z'n allen voor dat mensen naar het museum komen en blijven terugkomen.”

Als Hogerdijk zelf door het museum wandelt zijn er voor haar twee hoogtepunten: “De foto's van Anton Corbijn, omdat voor mij daar alles mee begon. Ik heb de tentoonstellingsposter toentertijd door Corbijn laten signeren. Die hangt ingelijst in mijn werkkamer. En de *Carlton*-kast van Ettore Sottsass, die in de zaal met Memphis-design staat. Toen ik die voor het eerst zag, dacht ik: die wil ik ook! Ik overwoog mijn vader zelfs te vragen de kast na te maken. Zo'n gaaf stuk vond ik het.”

Onrustig zonder haar kunst

De Memphis-kast heeft haar huis niet gehaald, maar veel andere kunst en design wel. “In de coronaperiode heb ik weer een kunstwerk gekocht. Een kleurets van Marc Kuyper die ik jaren geleden eens had gezien en toen al prachtig vond. *Icarus* heet het. Tijdens een depot-opruiming zag ik zijn werk weer voorbijkomen en moest ik er weer aan denken. Het kunstbureau waar ik ooit voor werkte heeft hem toen naar de ets gevraagd en ik heb zonder het opnieuw te zien gekocht en naar de lijstenmaker laten brengen. Toen ik het ingelijste werk daar ging ophalen dacht ik bij mezelf: wat heb je gedaan! Ik had het al vijftien jaar niet meer in het echt gezien. Maar toen ik het zag maakte mijn hart een sprongetje.” Datzelfde gevoel kreeg ze bij een werk van Arjan van Arendonk en toen ze alleen al een kleine contactafdruk van een foto van fotograaf Paul Huf zag. Ze wist meteen: die wil ik.

Het zijn werken die ze graag om zich heen heeft thuis. Ze kan er ook niet zonder, zegt ze. “Toen we zestien jaar geleden in ons huidige huis kwamen wonen, moesten we eerst schilderen en inrichten voordat we alles konden ophangen. Ik werd er echt onrustig van. Ik wilde mijn kunst gewoon zien!”

Haar woning deelt ze met haar twee kinderen van 12 en 9 en haar vriend, die een grote Stones-fan is. Ze heeft ze zelf in 1999 live gezien in het Stadspark van Groningen, een onvergetelijke ervaring. Ze kijkt ernaar uit dat The Rolling Stones straks door het museum schallen. “Want uiteindelijk gaat het om de muziek.” **G**

Wat begin jaren zeventig begon met partycrashes op museum-openingen, is inmiddels uitgemond tot een rol als bestuurslid van de Vereniging van Vrienden van het Groninger Museum voor Fokke Fennema (1952). De voormalig predikant van de Doopsgezinde kerk, trouwambtenaar en fractievoorzitter vertelt uitvoerig over zijn band met het museum en zijn uitgebreide kunstverzameling: "Ik zie het zo: het logeert hier een poosje en daarna moeten andere mensen er ook van kunnen genieten."

Hij is lid van het eerste uur van de Vriendenvereniging en dacht vaak: dat is nou wel een club waar ik in het bestuur zou willen zitten. Naar eigen zeggen vanwege "de odeur van het museum, de sfeer, wat je er beleeft en wat je er ziet". Nu hij enkele jaren bestuurslid is, ziet hij van dichtbij dat de Vriendenvereniging binnen het museum een gerespecteerde en gewaardeerde rol heeft. "Het is voor een museum heel belangrijk dat je zo'n vereniging hebt. Niet alleen vanuit financieel oogpunt, maar het zijn stuk voor stuk mensen die het leuk vinden om bij het museum te horen en dat vroeg of laat ook tegen anderen zeggen."

AL BIJNA 50 JAAR OVER DE VLOER

DOOR REGINA ZWAAGSTRA BEELD GEA SCHENK

Gastheer spelen

Fennema houdt zich bezig met de activiteiten die voor leden worden georganiseerd: "Het is echt een vriendenclub en ik vind het gewoon vreselijk leuk om op zo'n Vriendenavond gastheer te spelen. Dat is een rol die mij wel ligt. Dat heeft natuurlijk alles te maken met dat ik een beroep heb gehad waar het ook voortdurend gaat om mensen en het intermenselijke contact. En wat ik er ook in kwijt kan is mijn lol in kunst."

Er zijn weinig mensen die al zo lang over de vloer komen als Fennema. Toen hij nog in Groningen woonde was hij wekelijks wel even in het museum in te vinden. Al was het maar even voor een kwartier. Hij roemt de vaste collectie van het Groninger Museum en ook de veelzijdigheid: "Zoals het design van Joris Laarman en al die polystyreen-balletjes die alle kanten uit vlogen in de tentoonstelling van Daan Roosegaarde. Met dat laatste had ik eerlijk gezegd zo goed als niks, maar er is tegelijkertijd altijd iets wat je wél aanspreekt. En het verrast altijd enorm." En een tentoonstelling als *Unzipped* over The Rolling Stones? "Ik was van die andere club," lacht hij, "The Beatles. Die scheiding was bij ons op de middelbare school gigantisch en dat zit er dus gewoon nog in! Maar sommige dingen van de Stones vind ik fantastisch en met David Bowie had ik ook niet gek veel. Ik ben hem enorm gaan waarderen, juist door die tentoonstelling."

Wie is die 'schone jongeling'?

Zijn huis, dat hij deelt met zijn man Otto Bolhuis, kent ook een grote verzameling kunst, antiek, glas en zilver. "Ik kom uit een gewoon milieu, waar niet bijzonder veel aandacht voor kunst was, maar ik herinner me nog goed het moment dat mijn ouders besloten een zeker schilderij te kopen en dat wij met het hele gezin meegingen om het bij die kunsthandel te kopen. Dat was wel iets bijzonders. Jaren later – en dat kwam ook zeker door al die openingen in het Groninger Museum – ben ik ook begonnen dingen te kopen."

Zo heeft hij een grote verzameling Lalique, art nouveau uit het begin van de vorige eeuw. "Dat vond ik waanzinnig mooi en die collectie is gewoon gaan groeien." Aan de muur hangen werken van schilders van de Haagse School en De Ploeg en de ets *Langs moeders graf* van Jozef Israëls. Zijn meest geliefde kunstwerk is een groot schilderij van de Veluwezoom, waar Fennema is opgegroeid, gemaakt door Antoon Markus (1870-1955). Zijn grootvader heeft Markus zelfs nog persoonlijk gekend. "En het is me dierbaar omdat het 't eerste schilderij van enig formaat was dat ik heb gekocht."

Hij wijst naar het portret van een jongeman, een ander werk dat voor hem een bijzondere waarde heeft. Het is afkomstig uit Parijs en in het begin van de negentiende eeuw geschilderd door een zekere Antoine Guillaume Schmitz (1788-onbekend). "Ik vond dat een prachtig ding, maar niemand wist wie het was. Daar heb ik toen onderzoek naar gedaan, een theorie over opgebouwd en zelfs lezingen over gegeven. We zijn hem 'de schone jongeling' gaan noemen omdat hij er zo parmantig op staat." Hij is tot de conclusie gekomen dat het een bastaard van Napoleon is. "Dat onderzoek, daar zit zoveel tijd in. Maar ik vind het mooi dat het gelukt is en wat je dan leert zo gaandeweg."

Fennema ziet zichzelf niet als bezitter van kunst, maar slechts als de oppasser: "Het logeert hier een poosje. 'Hebben' is een verkeerd woord. Ik ben nu eigenaar en moet er goed voor zorgen, maar na mijn dood moeten anderen er van kunnen genieten. Soms geef ik werk in bruikleen. Ik ben hier maar tijdelijk, kunst heeft een eeuwigheid."

Lid worden van de Vereniging van Vrienden van het Groninger Museum kan via www.groningermuseum.nl/vrienden. Daarnaast is het ook mogelijk om een lidmaatschap cadeau te doen.

VRIENDEN VAN HET
GRONINGER MUSEUM
FOKKE FENNEMA

GRONINGER MUSEUM SALON
INEKE DE BOER

DE STONES KUNNEN BIJ ONS ETEN WAT DE POT SCHAFT

DOOR PETER DICKE BEELD CHRISTOPER SMITH

Het is misschien wel het beroemdste café van de stad: De Sleutel. Energiek en opgewekt boegbeeld van deze geliefde plek aan de Noorderhaven is, sinds 2007, Ineke de Boer. Ze introduceerde er eten-wat-de-pot-schaft en maakte er tijdens de lockdown voor éven een winkel van. Mochten beroemdheden als de Rolling Stones langskomen, dan weet ze daar ook wel raad mee. Sinds juni 2016 is ze lid van de Museum Salon en verkent ze de wereld van de kunsten meer dan eens tevoren. Haar eigen smaak blijft hierbij leidend: "Ik vind iets mooi of ik vind iets verschrikkelijk, en daar zit dan ook weinig tussenin."

Voordat De Boer algemeen directeur van De Sleutel werd had ze haar sporen al verdiend in de horeca- en gastvrijheidssector: "Een liefde voor horeca of gastvrijheid in algemene zin, ik denk dat dat wel het belangrijkste is geweest in mijn leven. De drijfveer voor alles wat ik tot nu toe heb gedaan". In 2001 raakte ze betrokken bij traiteur 's Amuse, waarmee ze, vanuit haar eigen bedrijf IdB catering, ging samenwerken, en dat ze niet lang daarna overnam. De aftrap herinnert ze zich nog goed: "Dat was echt te grappig! Het allereerste telefoontje dat ik opnam toen ik bij 's Amuse werkte was een aanvraag voor een diner van twee nog diezelfde avond. De man die belde was z'n trouwdag vergeten én hij had geen oppas geregeld; of ik hem alsjeblieft uit de brand kon helpen." Het pakte goed uit, en niet alleen op de avond zelf: "Er is uiteindelijk een hele mooie relatie uit voortgekomen, deze man is later een hele grote klant geworden. Dus: al is de aanvraag nog zo klein, denk goed na voordat je ooit nee zegt; eigenlijk moet je altijd ja zeggen."

In 2007 ontstond de mogelijkheid om de Sleutel over te nemen: "Onze voorganger Koos Huizinga had helemaal niks met eten, maar als er dan gegeten moest worden, dan mocht 's Amuse cateren. Op enig moment wilde Koos stoppen, en kreeg ik de vraag of ik belangstelling had. We hebben toen een tijdje gesprekken gevoerd, waarna we uiteindelijk in 2007, letterlijk en figuurlijk, De Sleutel in handen kregen." In 2009 kwam daar De Buitensociëteit Paterswoldsemeer bij, en in 2014 De Coendersborg. In mei 2019 zijn deze twee locaties, samen met 's Amuse, overgegaan in handen van Roald Reitsema, en staat alleen De Sleutel nu nog onder haar directe leiding.

De Sleutel zonder bier

Op 15 maart moest het café, net als alle andere horeca in Nederland, dicht in verband met het coronavirus. Daar is De Boer nuchter over: "Ja, heel vervelend natuurlijk, maar het is wat het is." De situatie bood ook een bijzondere nieuwe kans: "Vlak voor corona ging mijn moeder naar het bejaardentehuis; samen met mijn vader had ze heel veel antiek verzameld, dus dat huis moest leeg." Het bracht haar op het idee De Sleutel voor vier dagen om te toveren in een winkel in antiek en brocante. "Hartstikke leuk! En het gaf ook antwoord op de vraag: Hoe zou De Sleutel eruitzien zonder bier? Want dat mochten we uiteraard niet schenken. En dan blijken mensen toch wel heel erg loyaal te zijn: niemand heeft ernaar gevraagd."

Ook nu De Sleutel weer open is, staan er nog steeds spullen van haar moeder in het café, als een stijlvolle buffer tussen de bezoekende huishoudens die afstand van elkaar moeten houden: zo ogen de anderhalvemeterregels een stuk milder. Het past goed in het interieur, dat ook iets museaals heeft, mede dankzij de monumentale schilderijen van Olga Wiese die wanden en plafonds sieren: "Bizarre kunst, ik vind het prachtig! Het zijn oudere werken van Olga, die hier sinds het begin hangen. De plafondschilderingen heeft ze samen met Koos aangebracht".

De Stones bij De Sleutel

Sinds juni 2016 verkent ze de wereld van de kunsten ook via haar lidmaatschap van de Groninger Museum Salon: "Daan Roosegaarde was echt heel erg gaaf, Freek de Jonge ook, en het glas van Chihuly, oh dát was mooi! Ik had niet verwacht dat ik daar warm voor zou lopen. Er was één van de zalen, nou, het was daar chaoos, maar door die chaos klópte het. Echt een hoogtepunt!" Ze kijkt ook erg uit naar de tentoonstelling van The Rolling Stones. Het zal niet haar eerste 'ontmoeting' met de beroemde Britse band zijn in Groningen: ze was er in 1999, samen met een vriendin, bij toen de rockformatie optrad in het Stadspark. Met een verlichte rugtas gingen ze naar binnen – de biertjes die daar inzaten kwamen helaas niet verder dan de poort – en met een vat vol herinneringen kwamen ze weer naar buiten: "Het was echt te gek. Één groot feest, een supersfeer!" En wat als de Stones bij De Sleutel komen eten? Ze lacht uitbundig: "Dan zet ik muziek op van Cuby & the Blizzards en Pink Floyd! En ze kunnen eten wat de pot schaft." **G**

WORD LID VAN DE VRIENDEN VAN HET GRONINGER MUSEUM

De Vereniging van Vrienden van het Groninger Museum ondersteunt het museum financieel. Voor de leden organiseert de Vereniging lezingen, voorbezoeken en excursies.

Word lid van de Vrienden van het Groninger Museum en ondersteun daarmee het Groninger Museum.

Voordelen van het lidmaatschap

- Gratis toegang tot lezingen en voorbezoeken van de VVGM
- Gratis toegang tot het museum (in sommige gevallen, bijvoorbeeld bij speciale tentoonstellingen, kan een toeslag gevraagd worden)
- Gratis toezending van het Groninger Museum Magazine
- Gratis toegang tot de Kunsthalle Bremen en Kunsthalle Emden en het Horst-Janssen-Museum te Oldenburg

- Tegen kostprijs mee op de door VVGM georganiseerde excursies
- 10% korting op alle artikelen in de museumwinkel (m.u.v. in Nederland uitgegeven boeken).

Lidmaatschapskosten

- Individueel lidmaatschap (€ 37,50 per jaar)
- Duo-lidmaatschap voor twee personen (€ 65 per jaar)

www.groningermuseum.nl/steunen/vriend-worden – vrienden@groningermuseum.nl

YOU ROCK

WE ROLL

UNZIPPED

DELIVERED BY

DHL

DELIVERING SATISFACTION TO YOU
GRONINGER MUSEUM 14.11.2020

Foto: Claude Gassian

Raadpleeg www.groningermuseum.nl voor de actuele openingstijden, toegangsmogelijkheden en de looptijd van de tentoonstellingen.

COLOFON
JAARGANG 33 - NO 2 - 2020

Graag vernemen wij uw opmerkingen, vragen, tips en bijdragen op het volgende adres: redactie@groningermuseum.nl

Auteurs

Andreas Blühm is algemeen directeur van het Groninger Museum
 Peter Dicke is freelance journalist
 Ileen Gallagher is gastcurator en manager van de tentoonstelling *The Rolling Stones – Unzipped*
 Steven Kolsteren is hoofdredacteur van het Groninger Museum magazine
 Floor Oostra is regiocoördinator Kunstbende en medewerker pr/marketing Popmuziek & Festivals bij SPOT Groningen
 Peter H. Propstra is beeldend kunstenaar
 René Spork is projectmanager publieksbereik bij Stadsarchief Rotterdam
 Jelle Tadema is Rolling Stones fan
 Dorien Vrieling is freelance tekstschrijver
 Regina Zwaagstra is freelance tekstschrijver

Redactie

Willemien Bouwers, Steven Kolsteren, Rudo Menge

Fotografie

Heinz Aebi, Wim te Brake, Pim Hendriksen, Marten de Leeuw, Gea Schenk, Christopher Smith, Siese Veenstra, Hanne van der Velde

Grafisch ontwerp

Rudo Menge

Groninger Museum

Museumeiland 1, 9711 ME Groningen

Mendini Restaurant

Museumeiland 1, 9711 ME Groningen
www.mendinirestaurant.nl

Voor entreprijzen en actuele informatie, zie www.groningermuseum.nl

Wil je op de hoogte blijven van alle nieuwtjes in en rondom het Groninger Museum, meld je dan aan voor de digitale nieuwsbrief via www.groningermuseum.nl/nieuwsbrief

Acquisitie en productiebegeleiding

Uitgeverij Intermed
 Johan van Zwedenlaan 11, 9744 DX Groningen
 Telefoon/fax: 050 3120042 / 050 3139373
 E-mail: info@intermed.nu
 Advertentieverkoop: Uitgeverij Intermed
 E-mail: verkoop@intermed.nu

Drukkerij

Scholma Druk
 ISSN: 1572-0713

Oplage: 25.000

De uitgever is niet aansprakelijk voor zetfouten, redactionele fouten en is op geen enkele wijze aansprakelijk voor de werkzaamheden van de drukker.

© 2020 Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Intermed-1011/3

Deelnemende kunstenaars en musea tenzij anders vermeld. Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2006

Leden van de Groninger Museum Salon

ABN AMRO Bank N.V.
 Algemeen Belang Verzekeringen N.V./ DELA s'Amuse
 Apotheek Helpman B.V.
 Boer & Croon Management B.V.
 Broekema Notaris
 Downtown Brokers LLC
 Effektief Groep B.V.
 Gardepoort B.V. / Prinsenhof Groningen
 Heresingel 26 Advocatuur B.V.
 Register Makelaar - Taxateur Kunst & Antiek J.R.H. van den Hende
 Johandehaan.nl Consultancy
 Huis voor de Kunst NNZ B.V.
 Noorderpoort
 Richard ter Borg Kunsthandel
 Sai & Schut Registeraccountants
 Team4 Architecten B.V.
 Vh ict

THE ROLLING STONES
MONTHLY BOOK No. 10
10th MARCH 1964

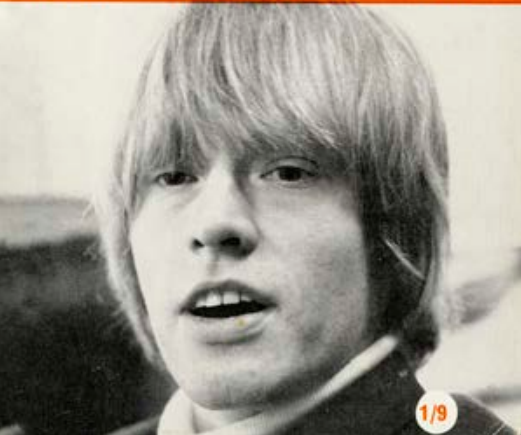
THE ROLLING STONES
MONTHLY BOOK No. 1 JUNE 1964

THE ROLLING STONES
MONTHLY BOOK No. 23
10th APRIL 1966

THE ROLLING STONES
MONTHLY BOOK No. 22
10th MARCH 1966

THE ROLLING STONES
MONTHLY BOOK No. 25
JUNE 1966

THE ROLLING STONES
MONTHLY BOOK No. 30
NOVEMBER 1966

THE ROLLING STONES
MONTHLY BOOK No. 23
10th APRIL 1966

THE ROLLING STONES
MONTHLY BOOK No. 17
10th OCTOBER 1965

THE ROLLING STONES
MONTHLY BOOK No. 27
AUGUST 1966

